

УРОКИ

№ 4 (48), жовтень — грудень, 2016 р.

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

XVII ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КОНКУРС УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ» ім. І.Б. МЕДВИНСЬКОГО 2016–2017 навчальний рік

Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки ЄАЕК та Посольства Держави Ізраїль в Україні повідомляє про проведення у 2016–2017 навчальному році серед учнів середніх загальноосвітніх закладів України щорічного конкурсу дослідницьких та творчих робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського.

Фінальна частина цього річного Конкурсу відбудеться в Києві в травні 2017 року. Участь в фінальній частині Конкурсу кращих робіт молодих людей, громадян з усієї України буде поважним та гідним внеском в увічнення пам'яті українських євреїв, що були замордовані в роки Другої світової війни та німецької окупації, а також у вшанування пам'яті всіх жертв гітлерівського режиму на теренах України.

Заявки необхідно подати до 10 лютого 2017 року.

Виконані роботи необхідно подати до 10 квітня 2017 року.

Захист робіт відбудеться наприкінці травня 2017 р. у м. Києві.

ПОЛОЖЕННЯ

про організацію та проведення XVII Всеукраїнського конкурсу учнівських робіт «Історія і уроки Голокосту» ім. І.Б. Медвинського 2016–2017 навчальний рік

Реалізуючи ідеї, викладені в Декларації Стокгольмського міжнародного форуму по Голокосту, а також Резолюції ООН про встановлення Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту, і вважаючи своїм обов'язком зробити посильний внесок у збереження пам'яті про жертви геноциду, Український центр вивчення історії Голокосту повідомляє про проведення у 2016–2017 навчальному році серед учнів середніх загальноосвітніх закладів України конкурсу дослідницьких та творчих робіт «Історія і уроки Голокосту». Ми пропонуємо обдарованим і небайдужим до суспільних проблем юнакам і дівчатам випробувати свої сили і здібності, взявши участь у конкурсі. У рамках майбутнього конкурсу окрему секцію складатимуть роботи, автори яких розглянуть долю ромів (циган) у окупованій Україні в 1941–44 рр.

Заявки необхідно подати до 10 лютого 2017 р.

Розділ 1. Мета конкурсу

1. Поглиблення знань школярів з історичної проблематики Голокосту — долі єврейського народу на теренах Європи під час Другої світової війни, популяризація вивчення цієї теми серед учнівської молоді.
2. Розвиток навичок дослідницької і аналітичної діяльності під час відбору матеріалу і написання роботи з вибраної теми.

3. Пошук нових фактів, документів, свідчень про події Голокосту в Україні і за її межами, і введення їх у науковий обіг.
4. Відбір за результатами конкурсу обдарованих учнів і сприяння їх участі в міжнародних семінарах та конференціях.
5. Виховання в молоді толерантного поведіння, поваги до людей іншої національності, свідомого ставлення до міжетнічних проблем.

Розділ П. Підготовка конкурсу

До участі в конкурсі запрошуються учні 9–11 класів загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл, гімназій, ліцеїв, професійно-технічних училищ. Особи, що бажають взяти участь у конкурсі, подають заявки до Українського центру вивчення історії Голокосту за формою: прізвище, ім'я та по батькові, назва теми, науковий керівник, адреса проживання, контактні телефони, електронна адреса. Термін подачі заявок **до 10 лютого 2017 року**. Для підготовки конкурсу створюється Оргкомітет у складі науковців, викладачів історії ВУЗів, вчителів шкіл. Для допомоги авторам робіт, які мають можливість відвідувати Київ, з 1 лютого 2017 року щодня, крім вихідних, з 14.00 до 17.00 діє консульта-

ційний пункт на базі Українського центру вивчення історії Голокосту. Виконані роботи відправляються в електронному і роздрукованому вигляді на адресу Центру до **10 квітня 2017 року** включно (роботи, що надійшли після 10 квітня 2017 р., не розглядатимуться). Вони попередньо рецензуються фахівцями з зазначеної проблематики. Роботи, які не відповідають тематиці та рівню вимог конкурсу, можуть бути відхилені і не допущені до захисту. До кінця квітня всім тим, хто пройде відбір, буде повідомлено про їхню участь у конкурсі.

Перевіряючи роботи, рецензенти оцінюють їх за десятибальною системою за такими критеріями:

1. Формулювання теми.
2. Постановка завдання (актуальність, мета, питання для дослідження).
3. Використання джерел (різноманітність, оригінальність).
4. Використання літератури (обсяг, характер).
5. Структура роботи.
6. Викладення матеріалу (послідовність, взаємовиваженість).
7. Аналітична робота.
8. Формулювання висновків (зміст, оригінальність).
9. Наукове оформлення (примітки, список літератури).
10. Художнє оформлення.

Роботи, що в сумі набрали менше 8 (восьми) балів, будуть відхилені.

Розділ Ш.

Вимоги до роботи

До участі допускаються роботи, виконані українською і російською мовами. Кожне дослідження, представлене на конкурс, повинне мати від 20 до 30 аркушів тексту, видрукованого з одного боку (шрифт № 14). На титульній сторінці вгорі позначаються організатори конкурсу (Український центр вивчення історії Голокосту, Євро-Азійський Єврейський конгрес, Посольство держави Ізраїль в Україні), потім іде назва конкурсу, тема, прізвище, ім'я та по батькові автора повністю, назва навчального закладу, адреса, варіант контактного зв'язку, електронна адреса, відомості про наукового керівника. Викладу теми передуює план у простому або розгорнутому вигляді.

У вступній частині бажано освітити актуальність вибраної теми, а також причини вибору, сформулювати мету і методи дослідження, можливості застосування. Крім цього у вступі висвітлюється аналіз ситуації, що передуює події. В основній частині викладається фактична канва подій у цілісній, взаємозалежній і послідовній побудові. У цілому різні варіанти вибраних тем зводяться до двох основних напрямків: регіональні дослідження і загальна проблематика Голокосту. При виборі регіонального напрямку в основній частині варто відобразити розуміння контексту подій, що відбувалися, і, по можливості, їх повне висвітлення. Особливу увагу варто звернути на специфічні риси, які-небудь деталі властиві тільки даному регіону. обов'язковою вимогою є наявність чітких посилань на джерела інформації.

Найбільш авторською і оригінальною частиною роботи є висновок, саме в ньому квінтесенція дослідження. Тому він повинен обов'язково базуватися на матеріалі основної частини і носити конкретний характер.

У випадку використання цитат обов'язкові посилання на джерела, які оформляються по загальноприйнятих

зразках. Ті ж вимоги стосуються списку використаних джерел і літератури, що міститься наприкінці роботи. Роботу прикрасить і зробить більш зрозумілою використання начотних матеріалів (таблиці, графіки, схеми, малюнки, фотографії і інше, на вибір автора).

Окрім науково-дослідницьких робіт, організатори також запрошують до участі в конкурсі творчі роботи, які мають художню форму (малюнки, скульптурні й музичні твори тощо).

Розділ IV.

Захист робіт і визначення переможців

Захист робіт відбудеться в **травні 2017 р.** Оплата проїзду і проживання учасників конкурсу та учителів проводиться за рахунок Організаторів. Усіх допущених до участі в конкурсі повідомлять про це **до кінця квітня**. До захисту кожний здобувач готує стислий (до 5–7 хвилин) виклад основних ідей роботи. Можливий варіант з використанням мультимедійних робіт (7–8 хвилин).

Другим етапом захисту стануть відповіді на запитання опонентів у якості яких виступають присутні учні, вчителі, члени журі, гості конкурсу. Активність учнів — опонентів, їхній рівень поінформованості, виявлений у запитаннях, враховується під час підведення загальних підсумків. До початку захисту бажаним надається можливість ознайомитися зі змістом робіт.

Члени журі звертають увагу на:

- а) уміння стисло охарактеризувати роботу;
- б) якість відповіді на питання;
- в) поінформованість у проблематиці Голокосту в цілому;
- г) полемічні здібності;
- д) мовні особливості.

Розділ V.

Нагородження переможців

Усі учасники конкурсу, які братимуть участь у захисті робіт, нагороджуються дипломами, літературою за тематикою Голокосту, загальноісторичними виданнями, художніми творами, іншими призами. Також кращим конкурсантам буде надана можливість взяти участь у різних молодіжних конференціях, семінарах і школах з проблематики історії Голокосту.

Роботи обов'язково надсилати в роздрукованому вигляді (звичайною поштою) і в електронному варіанті на адресу:

Поштова адреса: Український центр вивчення історії Голокосту 01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8, кім. 109; тел./факс: (38044) 285-90-30.

Електронна адреса uhcenter@holocaust.kiev.ua

Сторінка в Інтернеті: www.holocaust.kiev.ua

Сторінка у Facebook: www.fb.com/uhcenter

Консультаційний пункт

Українського центру вивчення історії Голокосту

Для допомоги авторам робіт, які мають можливість відвідувати Київ, з 1 лютого 2017 року щодня, крім вихідних, з 14.00 до 17.00 діє консультаційний пункт на базі Українського центру вивчення історії Голокосту.

БАБИН ЯР. 75 РОКОВИНИ ТРАГЕДІЇ

ОСМИСЛЮЮЧИ І ПАМ'ЯТАЮЧИ ГЕНОЦИД:
ТРИ НАУКОВІ ПОДІЇ ВЕРЕСНЯ 2016 В КИЄВІ

У рамках вшанування в Україні 75-тих роковин трагедії Бабиного Яру в Києві послідовно відбулося три наукових заходи: громадський симпозіум «Бабин Яр. Вшанування пам'яті» (26–28 вересня) та міжнародні наукові конференції «Суперечливі спогади про складне минуле. Східна Європа крізь призму історичних подій ХХ століття» (30 вересня — 2 жовтня) і «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація» (4 жовтня). Дослідники, громадські діячі, митці та журналісти дискутували про шляхи осмислення. У дописі буде представлено короткий огляд цих заходів. Друкується зі скороченнями. Повний текст можна побачити на сайті «Україна модерна»

Громадський симпозіум «Бабин Яр. Вшанування пам'яті» проходив у рамках тижневої програми вшанування пам'яті 75-ї річниці трагедії в Бабиному Яру, яку ініціювала та провела Українська благодійна організація в Канаді «Українсько-єврейська зустріч» (UJE).

Виступають Адріян Каратницький та Павло Роберт Магочій

Програма тривала з 23 по 29 вересня 2016 року і включала чотири окремих проекти: студентську конференцію, громадський симпозіум, представлення результатів конкурсу з впорядкування території історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» і пам'ятний концерт. Ця програма готувалася упродовж двох років і над її втіленням UJE співпрацювала з Всесвітнім Єврейським Конгресом, українським урядом та іншими 30-ма організаціями в Україні та за її межами. Концепцію меморіальних заходів розробив професор Павло Роберт Магочій (Канада) і працював над її реалізацією разом із Адріаном Каратницьким, політологом, старшим науковим співробітником Атлантичної ради (США). Окремі проекти вели директор українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» др. Ігор Щупак (молодіжна програма), старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ, др. Людмила Гриневиц (публічний симпозіум), старший науковий співробітник Музею історії Києва, Віталій Нахманович (конкурс архітектурних проєктів), відомий британський оперний співак Павло Гунька (вшанувальний концерт). Головною метою організаторів було привернути увагу українців та світової аудиторії до події Бабиного Яру та показати її як важливий символ масової трагедії ХХ-го сторіччя.

Дводенний громадський симпозіум проходив в Українському домі і був відкритий для усіх зацікавлених. У його роботі взяли участь історики, політологи, філософи, мистецтвознавці, учені та громадські діячі з України та різних країн світу: Канади й США, Ізраїлю, Франції, Нідерландів, Німеччини, Естонії, Росії, Білорусі та Польщі. На панельних дискусіях обговорювалося широке коло питань, зокрема, трактування Голокосту в контексті міжнародного права, взаємостосунки громадянського суспільства і держави в Україні у сфері політики пам'яті, питання колаборації місцевого населення під час масових убивств євреїв і відповідальності за це, презентація трагедії Бабиного Яру в усній історії, літературі, музиці й образотворчому мистецтві.

Серед головних завдань симпозіуму було наголосити, по-перше, що Бабин Яр — це не лише місце трагедії євреїв, бо тут вбивали людей різних національностей, різних політичних переконань. По-друге, історія Бабиного Яру — це не лише два дні масових розстрілів 29–30 вересня 1941 р., це вся драматична історія цієї місцевості до війни та 70 років після війни, коли тривало планомірне знищення історичного ландшафту і точилася боротьба громадськості за збереження пам'яті про цю трагедію. Бабин Яр — це не лише пам'ять про жертви, це і пам'ять про спротив тоталітарній системі, про відстоювання прав людини і національної гідності. Історія Бабиного Яру була представлена різними доповідачами в широкому контексті світової історії та політики пам'яті. «Ми стали платформою для обговорення складних питань, — казала др. Людмила Гриневиц, яка організувала симпозіум. — Ми змогли зламати неприємну традицію святкування трагедій як місцевих етнічних драм».

Організаторам також вдалося витримати паритет українських та зарубіжних доповідачів на панельних дискусіях, що дало змогу представити проблему з точки зору різних академічних шкіл і традицій.

Публічний симпозіум відкривала лекція Тімоті Снайдера «Бабин Яр і Голокост: спогади про майбутнє», а завершувала лекція Нормана Наймарка «Геноцид у світовій історії».

У своєму виступі професор Єльського університету, др. Снайдер розповів про місце України в історії Голокосту та важливість пам'яті про Голокост в Україні для її майбутнього. На його думку, для розуміння суті Голокосту значно важливіше пояснювати, що відбулося в Бабиному Яру, ніж пояснювати, що відбулося в Аушвіці. Бо вбивства в Бабиному Яру розпочалися у вересні 1941-го року, а концтабір Аушвіц став головним місцем вбивства євреїв тільки в 1943 році. Аби зрозуміти Бабин Яр, на думку Снайдера,

ми маємо зрозуміти три головні речі. По-перше, що для Гітлера євреї були найбільшим ворогом німців, бо в гітлерівській ідеологічній системі вони були винні в усіх проблемах німців. По-друге, Гітлер вірив у те, що життя є боротьбою рас за ресурси. Тому цілком природним для нього було прагнення захопити Україну, вбити, закріпачити, зморити голодом людей «нижчої раси», які жили на цій землі, здобувши їхні ресурси суто для німецької раси. І третя річ, яка на думку Тімоті Снайдера уможливила Голокост, — це руйнування політичного порядку. Це ситуація, коли проголошують, що попередніх держав тепер не існує, коли свідомо створюють ситуацію беззаконня, за якої люди починають поводитися абсолютно по-іншому, ніж вони поводитися ще вчора. Тому вбивства в Бабиному Яру — це момент, коли німці зрозуміли, якщо вони об'єднують зусилля СС, поліції, армії, цивільної влади і місцевих колаборантів, вони зможуть створити умови, коли можна буде одразу знищувати десятки тисяч людей. На думку Снайдера — це ключовий момент для історії Голокосту. Це час, коли ідея «остаточного розв'язання» єврейського питання, тобто реалізації візії світу без євреїв, стає реальністю. Бабин Яр став прикладом того, як євреїв можна справді *знищувати*.

На думку Тімоті Снайдера, Голокост є універсальним явищем, його не можна розглядати виключно в рамках історії однієї країни. Він показав важливість включення Голокосту в українську історію на прикладі ідеї «творення політичної нації». Тімоті Снайдер у своєму виступі говорив про важливу роль громадянського суспільства у формуванні пам'яті про минуле: «Там, де є громадянське суспільство, завжди є люди, які переймаються історією. Функціонуюче громадянське суспільство завжди переймається правдою про минуле. Для України це актуально сьогодні. Вшанування Бабиного Яру говорить про функціонування громадянського суспільства в Україні. Якщо колись воно зникне, ми побачимо це по тому, як зникнуть роботи про Бабин Яр».

Лекція професора Стенфордського університету Нормана Наймарка, яка відбулася 28 вересня, анонсувала його майбутню книжку про геноциди у світовій історії. Критикуючи тезу про унікальність Голокосту, він починає свої докази з аналізу тексту Старого Заповіту, який містить багато історій про вбивства населення міст і держав, котрі можна трактувати як геноцид. У своєму виступі Наймарк дає таке визначення геноциду, як винищення певної групи людей за різними ознаками: етнічними, політичними, економічними, гендерними (gendercide). Винищення людей може відбуватися не лише через пряме убивство, але й шляхом створення умов, несумісних із життям. Відповідно до переліку геноцидів, Наймарк відносить і радянську політику розкуркулення і Великий Голод 1932–1933 рр.

Дослідник звернув увагу на співвідношення між війною та геноцидом. Війна створює сприятливий ґрунт для вбивства. Виконавцями геноциду можуть бути і урядові війська, і комбатанти, і різноманітні воєнізовані формування. Значну частину своєї лекції др. Наймарк присвятив аналізу колоніального геноциду, вбивствам за статевими ознаками чоловіків або жінок. Як приклад такого геноциду він навіть вбивства корінного населення під час іспанської колонізації Америки. Серед причин геноциду дослідник розрізняв ідеологічні, економічні та політичні чинники.

Особливим компонентом громадського симпозиуму стала презентація нової книжки «Бабин Яр: історія та пам'ять» за редакцією Владислава Гриневича та Павла Роберта Магоція (видавництво «Дух і літера»). Це збірка статей переважно українських науковців та двох автобіографічних есе, які написали Шимон Редліх та Мирослав Маринович.

* * *

30 вересня — 2 жовтня 2016 у Києві відбулася **Міжнародна конференція «Суперечливі спогади про складне минуле. Східна Європа крізь призму історичних подій ХХ століття»**, організована *Федеральним центром з політичної освіти Німеччини*. Партнерами конференції виступили Український центр вивчення історії Голокосту та Центр візуальної культури при НаУКМА. Учасниками конференції стали дослідники, митці, письменники, громадські діячі, які у своїх працях та діяльності торкаються проблемних питань історії Голокосту, Другої світової війни та історичної пам'яті про них. Загалом, організатори забезпечили присутність на конференції 200 учасників (доповідачів і слухачів) з різних країн світу, значна частина виступів відбувалася в паралельних секціях, то ж відвідати усі дискусії було неможливо.

Організатори конференції бачили своїм завданням розглянути питання віктимізації та відповідальності, висвітлити конкуруючі історичні наративи в мистецтві та культурі, а також вплив діаспори на прояви історичної пам'яті в постсоціалістичних країнах. Більшість секцій були присвячені темі взаємного впливу дискурсів історичної пам'яті на політичні рішення на рівні місцевої та міжнародної політики, а також тому, як можна використати транснаціональні дослідження історичної пам'яті та геноциду для критичного опрацювання минулого в Східній Європі. Ще однією амбітною метою організаторів конференції була розробка адекватних стратегій, за допомогою яких можна привернути увагу молодого покоління до цієї тематики.

Про необхідність та проблемність формування спільної пам'яті, яка б долала географічні й культурні кордони Європи говорив у вступному слові від організаторів конференції Томас Крюгер (Федеральний центр політичної освіти). Концепціям спогадів про історичне минуле і формуванню історичного наративу та меморіального простору в пост-соціалістичних країнах, або «країнах перехідного періоду» (*Transition Countries*) були присвячені виступи більшості учасників конференції. На актуальність використання концепції «місця пам'яті» П'єра Нора, розробленої ще в 1970-х роках, у сучасних міждисциплінарних дослідженнях історії країн Східної Європи говорила др. Корнелія Кончал (Ерфуртський університет). Естонська дослідниця Марія Малксо, яка нині працює в Кентському університеті, представила власну концепцію стратегії пам'яті в «країнах перехідного періоду». Вона намітила дві основні моделі впровадження «політики істини» і відновлення справедливості: рефлексивну та мнемонічну, орієнтовану на безпеку (*a mnemonic security oriented approach*). Перша модель, як правило, передбачає прийняття всеосяжних заходів правосуддя, які закладають основу для перспективної зовнішньої політики держав. Мнемонічна модель зорієнтована на збереження репресивної спадщини, «своїх славних спогадів і корисного минулого», а здійснення правосуддя в цій

ситуації залишається обмеженим або вельми вибіркоvim. Українська дослідниця др. Тетяна Журженко (Інститут гуманітарних досліджень у Відні) у своєму виступі звернула увагу на зміни в оповіді про травматичне минуле, які відбуваються в наш час у «перехідних суспільствах». Радянську тріумфальну мету-розповідь про минуле нові національні держави замінили нарративом колективного страждання (Бернгард Гізен). А з відходом у небуття останніх свідків Другої світової війни і сталінізму, ці історичні події переходять від комунікативної до культурної пам'яті (Ян і Алейда Ассман). Але чи дійсно «пам'ять про жертв і злочинців» допоможе примирити суперечливі спогади чи призведе до нової «конкуренції жертв»? — ставить наприкінці питання дослідниця. Чи дійсно соціальні та політичні наслідки зсуву до культурної пам'яті з повторною кодифікацією і новою міфологізацією минулого призведуть до виникнення нової «спільноти пам'яті» та громадських ритуалів?

Деякі виступи були присвячені гендерним аспектам у сфері політики пам'яті. Питання представлення ролі жінок у націоналістичному підпіллі 1930–1950-х років має безпосереднє відношення до формування сучасного українського суспільства, вважає др. Олесь Хромейчук (Університет Східної Англії). Проводячи широкі паралелі із сучасною російсько-українською війною, вона продемонструвала як війна, з одного боку, сама по собі вказує на гендерні відмінності, а з іншого — процес запам'ятовування і пам'ять про війну створює тип культурного кодування досвіду, що призводить до закріплення традиційних гендерних ролей. Про травматичний досвід ветеранів-чоловіків, який не збігається з офіційною героїзацією війни в сучасній Україні говорила др. Анна Колін-Лебедев (Вища Школа Соціальних Наук, Париж), яка вже декілька років проводить глибинні інтерв'ю в Україні з учасниками бойових дій.

Учасники конференції активно обговорювали різноманітні підходи і досвід різних європейських країн щодо представлення, подолання/адаптації трагічного минулого. Та все ж провідною темою в усіх дискусіях був Голокост, як універсальна трагедія, і Бабин Яр, як символ Голокосту в Україні. Про роль цієї трагедії в українській історії, її місце в політиці пам'яті сучасного уряду України розпочали свої виступи представники українських громадських організацій, партнери Федерального центру з політичної освіти Німеччини. «Бабин Яр — це не „чужа історія“, це українська історія. І виклик, який зараз стоїть перед суспільством, це зберегти пам'ять про єврейські громади України» — сказав у своєму вітальному слові Анатолій Подольський, керівник Українського центру вивчення історії Голокосту. «Бабин Яр — це велика відповідальність німецької громади, чіткий сигнал, що ми беремо на себе відповідальність. Але не вину» — зазначив представник Міністерства закордонних справ Німеччини Міхаель Райфенштуель. Зі своїх вражень від цьогорічних урочистих заходів розпочав вітальну промову Йозеф Зісельс, голова Асоціації єврейських організацій України, який понад рік працював над їх підготовкою. Йому приємно було відзначити високий рівень цьогорічних урочистостей, а також той факт, що їх переважна більшість були ініційовані й проведені українськими та міжнародними громадськими організаціями. Одночасно викликали занепокоєння ініціативи Президента України і мера міста Києва про готовність будувати новий меморіал у Бабиному Яру. Адже це не відповідає головній ідеї створення історико-

меморіального заповідника «Бабин Яр» — заборонити будь-яке будівництво на його території. Основна думка його виступу, яку він вже неодноразово висловлював публічно, була про хибний вибір моделі пам'яті «народу-жертви». «Коли ми існуємо всередині своєї національної пам'яті, ми не помічаємо інші пам'яті. Народ-жертва — це негативний вибір, бо тоді не помічаєш трагедії інших, прикрившись списком обвинувачень. Це безперспективний шлях до примирення» — сказав на завершення Йозеф Зісельс.

У контексті монументального спадку радянської влади в Києві розглянув тему Бабиного Яру Сергій Єкельчик, професор Університету Вікторії в Канаді. Виступаючи на секції «Війна спогадів у країнах перехідного періоду» він зазначив, що поширене уявлення про радянську пам'ять про «Велику Вітчизняну війну», як про послідовний і стабільний нарратив — є хибними. Від самого початку пам'ятники в Києві демонстрували різні способи споминів про війну. Пам'ятник Ватутіну (1948), наприклад, втілював сталінське уявлення про вшанування героїв. Образ генерала-визволителя Києва, на думку канадського професора, фактично був символом вождя Сталіна. Парк Вічної Слави із центральним обеліском Слави (1957) представляв хрущовський проект спогадів про війну. «Пам'ятник невідомому солдату» — це була нова модель монумента людям.

У брежнєвські часи відбувається перехід від скорботи за полеглим солдатом до уславлення переможців, партії, керівників країни, яке втілюється в образі «Батьківщини-матері» (1981). Це був тоталізуєчий спосіб представлення пам'яті про єдину групу учасників війни — радянських людей. У цьому контексті радянський пам'ятник у Бабиному Яру (1976), незважаючи на принципову відсутність у ньому образу євреїв, позитивно відрізняється від інших монументів війни своїм акцентом на трагедії. Після падіння комунізму Україна успадкувала цей сингулярний спосіб представлення пам'яті. Нині відбувається своєрідна «війна пам'ятників», яка набула форми переписування вбудованих нарративів, додавання конкуруючих пам'ятників та вандалізму щодо нових меморіалів та старих радянських монументів. На думку Єкельчика, численні пам'ятники в Бабиному Яру, які були споруджені після 1991 року, якраз демонструють відхід від сингулярності національної пам'яті, а конкуруючі або додаткові описи мучеництва різних національних і політичних груп згруповані тут навколо основної ідеї — пам'яті про Голокост. Розмаїття пам'яті в Бабиному Яру зміщує акценти: у центрі нарративу про війну стають національні меншини, святкування перемоги у війні поступово переключається на скорботу за жертвами.

Можливо найбільш прикладні «рецепти» того, як повернути увагу молодого покоління до тематики транснаціональної історії, універсальності пам'яті про Бабин Яр та Голокост представили учасники двох секцій: «Актуальність Голокосту» та «Спогади у фільмах та літературних творах». Письменниця Катя Петровська, авторка відомої книги «Мабуть Естер», побудованої на спогадах про дослідження історії своєї родини, та режисер Сергій Буковський, автор багатьох документальних фільмів на історичну тематику, у тому числі і «Назви своє ім'я» про Голокост, говорили про важливий вплив мистецтва й літератури на те, як суспільство сприймає історію, про здатність творити символічні простори пам'яті. На секції дискусія йшла про те, як важливо шукати мову, якою можливо розповісти про

нашу трагічну історію, як важливо відійти від нав'язливості і дидактичності оповідаючи молоді про минуле.

Відмінність між меморіалізацією Голокосту та поняттям геноциду в європейській порівняльній перспективі обрав темою свого виступу третій учасник цієї секції Натан Снайдер, соціолог з Ізраїлю (The Academic College of Tel-Aviv Yaffo). Дослідник звернув увагу на кризу інституцій Євросоюзу, а також на хибність припущення, що наратив про Голокост може забезпечити основу для спільної європейської ідентичності. На думку Снайдера, зараз вже очевидно, що Голокост не використовується як спільна пам'ять, через поширення пост-сталінізму та пост-франкізму в Європі, а також і через те, що в деяких національних країнах Східної Європи меморіалізація геноцидів стає основним компонентом політики пам'яті.

Свій виступ професор Тімоті Снайдер почав із роздумів над тим, чи правильно ми оперуємо поняттям «пам'яті» і про несвідомий експорт «західної моделі» пам'яті на Схід. Можливо, зазначив Снайдер, варто почати вчитися історії і пам'яті в «східних країнах». Історична пам'ять — це колективна упередженість, це уявлення про сталість нації, звернення до її історичного образу. А це не тільки неправильно, але й несе політичні небезпеки, тому що Європейський союз базується на пам'яті і міфі про те, що «нації існували завжди». Насправді, на думку Снайдера, успішні моделі країн-націй з'явилися лише після Першої світової війни, а до того Франція, Англія, Росія, Німеччина — це були морські імперії. І нині Євросоюз — це постімперський конструкт, де колишні метрополії і колонії об'єдналися, щоб забезпечити собі суверенітет, економічний простір і територіальні цінності. Тому українці слушно думають, що їм потрібна європейська інтеграція для розбудови держави, бо ніхто так само не робив цього самостійно. Пам'ять подає наше минуле вибірково, а історія — це те, що дає нам можливість «захопити» пам'ять і побачити, що там приховано.

Стурбованість кризою паневропейських організацій і попередження про глобальні небезпеки, які стоять перед демократичними інституціями, висловила учасниця заключної дискусії «Міжкультурні історичні дискусії в Європі. Виклики на майбутнє», др. Ірина Щербакова (Меморіал, Російський державний гуманітарний університет): «Я стаю все більше песимістично налаштованою. Ще 10 років тому я не могла повірити, що російська пропаганда може з українців зробити ворога. Крим — це міф. Ми дуже сильно недооцінили цю велику прогалину між наукою і суспільною свідомістю. Чому ми тут зібралися, що ми можемо зробити і в чому тут небезпека? Що ми можемо зробити, щоб ці відмінності подолати?» — озвучила Щербакова болючі питання сьогодення. Відповідаючи на тезу Томаса Крюгера (Федеральний центр політичної освіти) про необхідність слухати іншого, Щербакова додала, що неможливо слухати іншого, коли немає відповідної атмосфери. «Ми є свідками кризи європейських інституцій. У Росії були великі очікування, що демократичні інституції вистоять, що ці європейські цінності стосуються всіх. На жаль, перемогли тоталітарні цінності. Це не лише ностальгія за радянським. Це відчуття, що там є щось міцне, яке захистить».

Томас Крюгер також висловився критично щодо ідеалізації громадського суспільства і важливу роль державних інституцій для дотримання паритету, щоб у кожному

випадку державні структури і держава були задіяні в політиці пам'яті. «Дуже часто в Німеччині громадянське суспільство виходить із ревізійністськими ідеями, тому я не ідеалізую громадянське суспільство. Але і держава часто стає на захист консервативних цінностей. У цій ситуації важливий постійний пошук спільної пам'яті, щоб те, що було табуїзоване, включати в культуру пам'яті».

Найбільш оптимістично висловився щодо ролі громадянського суспільства в державі й паневропейських інституцій др. Георгій Касьянов (Інститут історії України, Міжнародний фонд «Відродження»). Він сказав, що в Україні державна підтримка у сфері пам'яті є ексклюзивною, тому громадянське суспільство тут має свій потенціал. Ми живемо в епоху транснаціональної історії і потребуємо транснаціонального діалогу. У цьому полягає роль цих транснаціональних установ, які фінансують низку громадських організацій, і в Україні зокрема, які займаються політикою пам'яті. Але криза цих транснаціональних установ відбувається через зростання популізму і націоналізму в суспільстві. «Поділяю критику інституцій громадянського суспільства — не варто їх ідеалізувати. Але якщо в нас є державні політики, діяльність яких ґрунтуються на популізмі і націоналізмі — тут варто зробити якийсь проект, альтернативний національному. І в цьому якраз і полягає роль громадських організацій у державі», — сказав Касьянов.

Конференція «Суперечливі спогади про складне минуле. Східна Європа крізь призму історичних подій ХХ століття» в Києві, наскільки мені відомо, це була перша публічна акція Федерального центру політичної освіти в Україні — потужної громадської організації Німеччини, яка провадить активну просвітницьку та видавничу діяльність. Якщо метою цього заходу було, за словами Міхаеля Райфенштюеля (Міністерство закордонних справ Німеччини), створити «платформу для зустрічі й обміну думками, а результат тут не є важливим», то організаторам частково вдалося впропоритися із цим завданням.

* * *

Завершила пам'ятні заходи в рамках вшанування в Україні 75-тих роковин трагедії Бабиного Яру міжнародна науково-практична конференція «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація».

Учасники конференції Ельке Браун (головний керівник програм, фонд «EVZ») та Петро Григориченко (президент «Конгрес ромів України»).

В анонсі заходу було зазначено, що ця конференція стала результатом співпраці урядових органів, державних академічних установ, громадських інституцій та міжнародних організацій у справі гідного вшанування пам'яті ромських жертв Бабиного Яру та багатьох інших ромських громад, які загинули під час війни. Вочевидь, ця конференція стала результатом багаторічної і послідовної дослідницької та просвітницької діяльності Михайла Тягло, наукового співробітника Українського центру вивчення історії Голокосту, відповідального редактора наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» та Наталії Зіневич, кандидатки історичних наук, старшої наукової співробітниці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Сучасний стан наукового дослідження геноциду ромів України та відображення його в суспільному просторі представив у вступній доповіді Михайло Тяглий.

Михайло Тяглий виголошує вступну доповідь

Він, зокрема, поінформував про стан джерел для дослідження цього явища, а також представив нові статистичні дані про масштаби та наслідки втрат ромського населення в Україні.

Такі масштабні наукові зустрічі й дискусії до трагічних роковин Бабиного Яру в Україні відбулися вперше. Власне як і вся програма пропам'ятних заходів, яка включала різноманітні виставки, презентації, слухання у Верховній Раді, офіційні меморіальні церемонії та супроводжувалася потужною медіа підтримкою. Це була гарна нагода для українських учених познайомитися і поставити запитання провідним зарубіжним фахівцям з історії Голокосту, Memory Studies, верифікувати власні напрацювання і просто побути в концентрованій інтелектуальній атмосфері. Якщо оцінювати ці конференції з точки зору демонстрації «вітчизняних наукових сил», то вони вкотре показали, що тема Голокосту в українських академічних судях продовжує перебувати на узбіччі й зрушення відбуваються переважно завдяки ініціативам окремих дослідників та громадських інституцій. Відсутність ґрунтовних досліджень таких складних питань як співучасть місцевого населення у винищенні євреїв, повоєнний антисемітизм, політика меморіалізації Голокосту в Україні сприяють подальшому побутуванню поверхових уявлень про ці події та вибіркової етнізації в оцінках. Поки що продовжує існувати величезний розрив між студіями Голокосту на Заході і відсутністю таких курсів у вітчизняних вузах. Зрештою, головним маркером змін у ставленні українського суспільства до винищення євреїв під час Другої світової війни буде пам'ять про ці події не лише в дні скорботних ювілеїв. Про це говорили всі учасники цих наукових конференцій. Обережну надію вселяє сцена, яку я спостерігала в Бабиному Яру нещодавно, через місяць після урочистостей. Бабуся, стоячи з онуками біля новенького стенду, намагалася простими словами пояснити дітям, що відбувалося на цьому місці 75 років тому.

В огляді використано світлини Тетяни Пастушенко та Олени Чебан, а також запозичені з відкритих джерел.

*Тетяна Пастушенко,
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця відділу історії України періоду
Другої світової війни,
Інституту історії України НАН України,
член Української асоціації усної історії.
Джерело: www.uamoderna.com*

ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЦЕНТРУ

СЕМІНАР ПО ПОШИРЕННЮ ОСВІТНІХ МАТЕРІАЛІВ З ПРОТИДІЇ АНТИСЕМІТИЗМУ ТА РОМОФОБІЇ

Навчально-методичний семінар у рамках проекту з поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму та ромофобії відбувся 8–9 грудня в Білій Церкві. Семінар проходив на базі КВНЗ КОР «Академія неперервної освіти» для педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів області.

У 2016 році Український центр вивчення історії Голокосту розпочав новий проект у сфері протидії антисемітизму, ромофобії, упередженням та ворожнечі. Цей проект має сприяти поширенню серед вчителів історії та гуманітарних

дисциплін українських шкіл методичних рекомендацій та кращих практик з протидії означеним формам ворожнечі. Адже, за визнанням самих педагогів, більшості вчителів середніх шкіл не вистачає спеціальних знань і навичок, щоб

впоратися з проявами антисемітизму, ромофобії і нетерпимості на своїх уроках. Окрім того, вони мають дуже мало спеціальних методичних матеріалів та змушені покладатися самі на себе та самостійно вишукувати таку інформацію. Тому проект спрямований вирішити обидві проблеми шляхом надання спеціальної підготовки і методичної літератури для вчителів, із можливістю подальшої роботи з учнями. Окрім того, важливою складовою всіх наукових, методичних та навчальних семінарів Українського центру вивчення історії Голокосту є обмін досвідом між учасниками, що часто дозволяє спільно вирішити проблеми та виклики, з якими стикаються освітяни.

Отже, проект має за мету:

- Розробити та апробувати під час семінарських зустрічей освітні та методичні матеріали з протидії антисемітизму, ксенофобії та ромофобії;
- Використати в освітній програмі вже набутий досвід УЦВІГу та інших партнерських організацій;
- Обмінятися досвідом з освітянами, відповідальними за професійну (пере)підготовку вчителів, надати їм необхідні методичні матеріали та літературу, узгодити можливість її використання в роботі;
- Обговорити програмне та змістовне включення згаданих тем до програм професійної (пере)підготовки вчителів середньої школи;
- Забезпечити контакти між державними та недержавними організаціями, котрі займаються освітою вчителів, сприяти взаємному обміну досвідом та матеріалами між такими організаціями, проведенню спільних освітніх заходів;
- Залучити до зустрічей представників ромської громади, сприяти встановленню ближчих контактів між різними громадами на місцевому та загальноукраїнському рівні.

Перший етап нового проекту складався з двох семінарів, що пройшли в Києві 21–23 жовтня та 4–6 листопада 2016 року.

Виступ А. Подольського

У цих семінарах взяли участь методисти історії та суспільних дисциплін різних рівнів (обласні інститути післядипломної освіти, міські департаменти освіти, районні управління освіти тощо). На вступних семінарах у Києві були присутні й представниці Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України п. Наталія Кравченко та п. Олена Космій.

Робочий момент семінару

Протягом зустрічей під час перших київських семінарів учасники мали можливість обмінятися думками, прослухати лекції та практикуми, ознайомитися з освітніми матеріалами та висловити свої рекомендації щодо теми протидії ворожнечі, зокрема антисемітизму та ромофобії. Наприкінці листопада проект перейшов до етапу проведення місцевих дводенних семінарів для вчителів історії у співпраці з місцевими управліннями освіти та інститутами післядипломної освіти. Партнерами проекту в проведенні перших трьох (з запланованих двадцяти) місцевих семінарів виступили КВНЗ КОР «Академія неперервної освіти» та КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти». Для Центру є важливою така співпраця, адже вона дає надію на подальшу системність та більш комплексний підхід у включенні цієї теми до шкільної програми. На черзі вже заплановані зустрічі в Одесі, Краматорську та Житомирі.

Структура занять та лекцій місцевих семінарів була побудована таким чином, щоб учасники могли поетапно вивчити питання про те, які стереотипи та упередження існують у нашому суспільстві, умови та причини їх виникнення, механізми роботи тощо. На семінарах тренери та лектори будували заняття та вправи на аналізі стереотипів та упереджень стосовно євреїв та ромів, проте під час роботи постійно виникали питання стосовно й інших проявів ксенофобії та дискримінації: ісламофобії, мігрантофобії, сексизму, ейджизму, гомофобії тощо. Тренерами щоразу наголошувалось на необхідності постійного критичного осмислення різноманітних ксенофобських висловлювань та закликів. Особливо яскравим прикладом стало заняття, присвячене мові ворожнечі. Учасники аналізували приклади мови ворожнечі (на жаль, щоб зібрати такі приклади авторам заняття не довелося витратити багато зусиль та часу), авторами яких були як звичайні користувачі соціальних мереж, так і медіа та українські державні діячі. Одним з питань, винесених на обговорення, було питання про можливі способи протидії мові ворожнечі від особистої участі до підтримки кампаній правозахисних організацій.

Оскільки учасниками місцевих семінарів є викладачі історії, тому окремі лекції були присвячені історії Голокосту та геноциду ромів під час Другої світової війни. Ці геноциди в лекціях були використані як приклад тієї небезпеки, яку несуть у собі, на перший погляд, «невинні» стереотипи, особливо коли вони стають основою дискримінаційної державної політики.

Частина практикумів вже проводилась на інших семінарах Українського центру вивчення історії Голокосту,

Під час лекції М. Тягло

частина була спеціально розроблена тренерами для цього проекту. Деякі із занять були побудовані на основі матеріалів, представлених у освітньо-методичних матеріалах, які отримували усі учасники семінарів. Такими матеріалами є видані в трьох частинах «Навчальні матеріали з протидії антисемітизму та ксенофобії» для учнів середніх шкіл, посібник «Історія Голокосту: освіта та пам'ять», матеріали міжнародної конференції «Злочини тоталітарних режимів в Україні: науковий та освітній погляд», збірник документів, матеріалів та спогадів «Переслідування та вбивства ромів на теренах України в часи Другої світової війни» та інші. Скоро також буде підготовлено спеціальне видання про історію та культуру ромів України.

Особливе місце мали спеціальні заняття-зустрічі із представниками ромської громади. На підведенні підсумків

Під час роботи

та в анкетах учасники зауважували, що якщо єврейська історія та культура є більш-менш знайомою (проте все рівно існує величезний запит та зацікавленість у окремих спеціальних заняття-лекціях, присвячених цій тематиці), то історія та культура ромів України залишається terra incognita. Власне, як відзначали учасники, від незнання і з'являються та існують стереотипи та упередження стосовно ромів. Особисте знайомство та спілкування із активістами та лідерами ромських громад справило велике враження. Так, на двох семінарах у Вінниці до проекту приєднався Петро Огли, голова Вінницького регіонального центру культури та мистецтва циганського народу «Девлеса, ромале!», у Білій Церкві — Володимир Бамбула, керівник Черкаської обласної громадської організації «Романі рота» (м. Золотоноша, Черкаська область), а на перших київських семінарах — Марина Казанська, керівниця Чернігівської обласної громадської організації «Романо дром».

Крім представлення згаданих тем та літератури, у результаті проведення місцевих семінарів важливою частиною є ознайомитись із досвідом вчителів з використання матеріалів з протидії різним формам ворожнечі, дізнатись про місцеві потреби та побажання до організації освіти в сфері протидії антисемітизму, ромофобії. Учасники ділились власним досвідом включення вищезгаданих тем на уроках історії, курсу «Людина і суспільство», розповідали про інші форми та методи роботи. Можливо одним із результатів роботи проекту стане розробка окремого посібника з протидії різним формам ворожнечі. Така робота вимагатиме співпраці на всіх рівнях, як самих вчителів, держави в особі Міністерства освіти, так і громадських організацій.

Робота проекту з поширення освітніх матеріалів розрахована на 2 роки і методисти обласних, районних управлінь освіти та інститутів післядипломної освіти, які брали участь у київських вступних семінарах, можуть замовити в Українського центру вивчення історії Голокосту проведення дводенних семінарів у себе на місцях.

Втілення проекту та семінарів стало можливим завдяки підтримці німецької Фондації «Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє» (Stiftung «Erinnerung, Verantwortung, Zukunft» — www.stiftung-evz.de).

Надія Уфимцева,

співкоординаторка проекту, тренерка проекту,
м. Київ

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»: ПРОДОВЖЕННЯ У 2016 РОЦІ

Проект «Захистимо пам'ять» здійснюється в Україні з 2011 року громадськими організаціями, профільними міністерствами та за фінансування Уряду та Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина. З 2016 року проект проходить під керівництвом Фонду «Меморіал вбитим євреям Європи», Берлін.

У 2016 році в Україні продовжився комплексний проект «Захистимо пам'ять», що ставить за мету захист та меморіалізацію місць масових поховань євреїв України часів Другої світової війни. Проект «Захистимо пам'ять» досліджує, захищає та позначає масові поховання в Україні, які стали останнім місцем спочинку для більше ніж мільйона євреїв, убитих окупаційною владою в роки Другої світової війни — перетворюючи їх на гідні пам'яті меморіальні місця.

У 2011–2015 роках у п'яти західноукраїнських громадах — Рава-Руська (Львівщина), Кисилін (Волинь), Прохід (Волинь), Бахів (Волинь) та Острожець (Рівненщина) — пройшла так звана «пілотна», попередня, фаза проекту, та було споруджено меморіали. Вони увічнюють історію колись квітучого життя єврейського населення та історію його винищення. Але вшанування пам'яті то не тільки встановлення меморіалів, це також кропітка до-

слідницька та освітня діяльність. Під час першого етапу проекту з 2012 року Український центр вивчення історії Голокосту був уповноважений розробити та провести спеціалізовані семінари для вчителів шкіл Львівської, Волинської та Рівненської областей. Також були проведені освітні семінари для учнів. Під керівництвом Центру було сформовано понад два десятки робочих груп, які склалися з учителів та учнів. Групи створили відео, виставки та написали есе з цієї тематики.

З 2016 року проект було вирішено продовжити, цього разу на теренах Вінницької, а згодом і Житомирської областей. У Вінницькій області було обрано такі населені пункти: Самгородок (Козятинський район), Липовець (Липовецький район), Чуків (Немирівський район), Плисків (Погребищенський район) та Вахнівка (Липовецький район). Після тривалого процесу обрання місць та встановлення контактів з місцевими адміністраціями розпочалася активна освітня діяльність метою якої було започаткувати співпрацю з місцевими школами та представити тему і стратегічні завдання проекту для місцевих вчителів історії та заступників з виховної роботи.

Як і в часі пілотного проекту, головна ідея освітньої програми полягає в підтримці місцевих вчителів, учнів та їхніх ініціатив по дослідженню, відтворенню та збереженню історії про вбиті громади міст та містечок Вінниччини та Житомирщини. Поглиблена програма зі створення робочих груп вчителів та учнів розпочнеться у 2017 році, а наразі пройшли чотири районні семінари (у Липовці, Погребищах, Козятині та Немирові), де координатори освітньої складової проекту з Українського центру вивчення історії Голокосту познайомилися з місцевими вчителями та намагалися зацікавити їх темою історії Голокосту та місцевої єврейської історії, надати певні наукові та методичні знання, літературу, окреслити перспективи подальшої співпраці для зацікавлених осіб. Хотілося б виразити вдячність управлінням освіти Липовецької, Немирівської, Погребищенської та Козятинської РДА, за сприяння яких проведення таких семінарів для вчителів стало можливим, а також особисто методистам цих районів, які допомагали в організації та проведенні заходів.

Варто сказати, що цікавість до теми під час проведення семінарів була надзвичайно великою. Хоч зустрічі й були досить короткі, учасникам вдалося багато що обговорити під час теоретичних та практичних занять. Наразі зацікавлені в подальшій співпраці колеги з нетерпінням

Під час практикуму, м. Немирів

Під час екскурсії, м. Львів

чекають продовження заходів у 2017 році. Так само високу зацікавленість до історії місцевих євреїв та Голокосту виявили учні шкіл поблизу згаданих місць проекту. Це засвідчили зустрічі з учнями та проведені в рамках проекту відкриті уроки з історії Голокосту.

Не забуто у 2016 році й учителів-учасників попереднього етапу проекту та їхніх учнів. Учителі Волинської та Львівської областей так само активно долучалися до продовження дослідницької роботи та проведення освітніх заходів зі своїми учнями. Протягом кількох очних зустрічей та підсумкового заходу наприкінці року 16 колег створили робочі групи з учнів та представили свої нові доробки та матеріали. З 2013 року відбулося вже дві підсумкові зустрічі, на яких робочі групи вчителів та учнів обмінювалися досвідом та презентували результати власних досягнень, але цього року підсумковий захід був особливим. Під час його проведення в м. Львові вдалося організувати низку презентацій у різних освітніх установах міста. Учні та вчителі представили свої розробки, виставки, брошури та інші проекти з вшанування пам'яті про знищені в роки війни єврейські громади міст та містечок Львівської та Волинської областей. Хотілося б окремо подякувати Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Програмі єврейських студій УКУ, Львівському обласному інституту післядипломної педагогічної освіти та львівському відділенню Гілелю (Міжнародна студентська єврейська організація) за організацію цих презентацій у себе та запрошення зацікавлених слухачів.

Хоч окрема програма для вчителів та учнів учасників першого етапу проекту добігла кінця, їхній досвід та здобутки стануть їм у нагоді під час участі в поглибленій програмі для вчителів Вінниччини та Житомирщини, де вони виступатимуть експертами та, маємо надію, зможуть започаткувати нові контакти та отримати нові ідеї для міжобласних проектів та обмінів. Принаймні початок цього було покладено під час вступного семінару в Немирові, куди в якості гостя було запрошено також одну з учителів-випускниць проекту з Рави-Руської.

Більше про проект див.: www.protecting-memory.org.uk,
www.protecting-memory-ua.org

Віталій Бобров,
координатор освітньої програми проекту,
м. Київ

ОДИНАДЦЯТИЙ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В МЕМОРІАЛІ «ЯД ВАШЕМ» (Єрусалим, листопад 2016 р.)

З 13 по 21 листопада 2016 в Яд Вашем (Ізраїль) відбувся XI щорічний навчально-методичний семінар для вчителів історії та суспільних дисциплін з історії Голокосту в Європі та проблематики викладання. Більше 20 вчителів з України, Білорусі, Киргизстану та Молдови стали учасниками цього річного семінару. Більшість учасників — випускники Освітнього семінару-школи, який проводив Центр у серпні цього року в Чернівцях.

Семінар у Єрусалимі став можливим завдяки зусиллям Українського центру вивчення історії Голокосту в співпраці з «Яд Вашем» та за підтримки Посольства держави Ізраїль в Україні і Євразійського єврейського конгресу. За традицією, пропонуємо читачам відгуки учасників семінару.

* * *

Передусім хотілося б відзначити унікальну для українських педагогів нагоду відвідати один з найдавніших осередків людської цивілізації. Більше того, організація семінару була на традиційно високому рівні: усе, включаючи побут учасників та навчальну програму, було продумано та реалізовано приймаючою стороною.

Лекційні заняття були побудовані гармонійно, у взаємозв'язку між собою. Кожного дня на заняттях розглядався окремий тематичний блок питань, що полегшувало сприйняття інформації. Традиційно порадувала неформальність занять, вдалий вибір лекторів, їх готовність йти на діалог з учасниками. Не можу не відмітити високий рівень технічного оснащення: на багатьох заняттях та екскурсіях гості забезпечувалися портативними аудіоплеєрами, а т.ч. із синхронним перекладом.

Окремої уваги заслуговує екскурсійна програма, адже організатори зробили все можливе, щоб учасники познайомилися з історією, культурою та сьогоденням Ізраїлю. Ми відвідали видатні пам'ятки Єрусалиму, Іудейську пустелю, руїни Кумрану й Мертве море, озеро Кінерет, руїни Капернауму та багато інших пам'ятних місць. Мене, як музейного співробітника, особливо зацікавили візити до експозиції Меморіалу Яд-Вашем, Музею Ізраїля та Музею Теодора Герцля, а також почуте про історичну пам'ять у сучасному Ізраїлі.

*Дмитро Гайнетдінов,
Національний музей історії України
у Другій світовій війні,
м. Київ*

* * *

У кожного з нас стається в житті щось, що змінює бачення світу, руйнує шори, відкриває нові обрії, допомагає знайти і краще зрозуміти самого себе... Завершилась поїздка. Уляглись емоції. Все по полицях... Можеш тверезо оцінити те що пережив, те чого навчився, дати оцінку подіям, фактам, людям...

Семінар був організований, збалансований, толерантний і відвертий. Приємно вразила продуманість і гармонійність концепції навчальних занять, які були запропоновані учасникам. Великої похвали заслуговують науковці та працівники Яд Вашем. Лекції були цікаві і корисні. Велике спасибі д-ру Іллі Лур'є, д-ру Мордехаю Юшковському, д-ру Даніелю Романовському, д-ру Аркадію Зельцеру. Ще раз переконався — для того щоб вивчати та викладати історію Катастрофи, необхідно вивчати і історію юдаїзму. Подією, яку буду пам'ятати, стала зустріч з професором Іегудою

Бауером, провідним фахівцем з історії Голокосту і надзвичайно цікавою людиною.

Вразила організація роботи музеїв, використання в них інтерактивних технологій. Це саме те що необхідно робити в Україні... Усе добре колись закінчується... Так говорять коли минає якась подія і ти усвідомлюєш, що вона вже в минулому... Вісім днів семінару в Яд Вашем минули і кожен з нас повернувся у свою реальність, кожен з своїм власним досвідом.

Однозначно, Яд Вашем — це не тільки музей та навчальний центр... Це зразок політики держави, яка послідовно формує політику пам'яті і цілеспрямовано і безпосередньо здійснює її. Однозначно, діяльність Яд Вашем це яскравий приклад реального, а не декларативного збереження національної пам'яті. Вражає ставлення народу і держави до своєї історії і національної пам'яті, до молоді, як майбутнього Ізраїлю. Мимоволі порівнюєш з ситуацією в Україні і усвідомлюєш важливість і необхідність змін, які відбуваються, але дуже повільно...

*Василь Маркусь,
методист Козівського РМК,
Тернопільська область*

* * *

Уже з першої лекції «Євреї та юдаїзм між Історією та Вірою», проведеним Зеевом Дашевським, зрозуміла, що для нас підбрали найкращих лекторів, найцікавіші теми. Це була не просто лекція, це була дискусія, обмін думками, спілкування з неординарним викладачем.

Робота в навчально-меморіальному комплексі Яд Вашем теж вразила по-особливому. Те, як уявляєш собі Меморіал, переглядаючи світлини в Інтернеті, і те, що бачиш

Практикум проводить п. Ноа Сігал

насправді — навіть не порівнюється. Сад Праведників, зупинка біля Вагону, вражаючі уяву життєві історії. Не зможу забути й Долину Громад — там я знайшла на кам'яній скелі викарбувану назву мого маленького містечка Козова, це свідчення того, що це є і моя історія, а вона зачепила за найтонші струни моєї душі. Лекції, дискусії, екскурсії, практичні заняття були вміло переплетеними, взаємодоповнювали одне одного.

Практикум проведений пані Ноа «Робота з виставкою з історії польських євреїв у міжвоєнний період», — це було перевтілення в життя пересічного єврея, можливість відчувати себе на місці іншої людини, проїнятися її почуттями, «прожити» її життя.

Відвідавши історичний музей Яд Вашем я зрозуміла — саме так найкраще вивчати історію — це той фактор у педагогічній науці, який дає можливість усвідомити усю Трагедію...

*Лілія Давосир
учитель історії Козівської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2
Тернопільська обл.*

* * *

Лекції були наповнені глибоким змістом, у кожного лектора була унікальна презентація. Для того, щоб усвідомити глибину трагедії Голокосту, як трагедії не лише єврейського народу, а загальнолюдської, варто знати про те, як склалися відносини євреїв та народів, із якими вони століттями існували поруч. Цикл лекцій та екскурсій, присвячених висвітленню теми Голокосту, відкрив нам нові можливості в ознайомленні учнів з цією трагедією. Матеріали мистецьких музейних фондів Яд Вашем на своїх уроках могли б використовувати не лише вчителі історії, а й літератури та світової художньої культури. Адже нелегко і делікатну розмову з учнями про вибір людини в надзвичайних обставинах набагато зручніше починати з мови мистецтва, ніж з демонстрації світлин зі сценами масових вбивств та насилля.

Вивчаючи тему Голокосту, учні мають знати, що в майбутньому можна і потрібно не допустити порушення прав людини на релігійній або етнічній основі. Участь у семінарі дала можливість переосмислити власну педагогічну діяльність, підхід до викладання історії, роль особистості як вчителя, так і учня в цьому процесі, можливість ознайомитися із зарубіжним досвідом викладання теми Другої світової війни, Голокосту та геноцидів ХХ-го сто-

Учасники семінару

ліття, чіткіше усвідомити ті проблемні питання, які вимагають подальшого опрацювання.

Навчально-методичний семінар сприяв не тільки підвищенню моєї професійної викладацької діяльності, але й допоміг зрозуміти іншу культуру, відчути та усвідомити історичну відповідальність за пам'ять про наше спільне минуле. На основі вивчення теми Голокосту саме в музеї Яд Вашем ще більш чітко прийшло усвідомлення власної історії, що без українського єврейства палітра національної ідентичності українства не буде повною.

Зворушливими були слова Мані Бігунової: «Це моя країна, моя земля, я тут захищена». Жінка, яка пережила трагедію, втрату рідних і близьких на території України, дивом зберегла своє життя, тепер відчуває гордість за країну, яка дала їй друге життя.

*Н. А. Дворник
учитель історії та правознавства
Яснозірської ЗОШ І–ІІІ ступенів Черкаського району*

* * *

Мы, представители Молдовы, отмечаем богатую, насыщенную, хорошо продуманную Программу семинара (как в учебном, методическом плане, так и в культурно-просветительском) и её стопроцентную реализацию.

В новой роли предстала перед нами модератор занятий Ноа Сигал: теперь мы узнали её не только как замечательного преподавателя, но и как умелого организатора, а главной характеристикой всех проведённых действий стало их высокое качество: если лекторы — то самые лучшие, опытные, и к тому же большей частью — бывшие наши соотечественники; экскурсоводы — самые знающие, влюблённые в историю и в свою работу; переводчики — душа в душу с теми, чью речь переводят; и даже водители автобусов — самые надёжные, а рестораны — самые колоритные. Всё это создало возможность чувствовать себя не то что «как дома», но гораздо лучше. Перед нами предстал эталон того образа жизни, который мы, по примеру израильтян, должны создавать у себя дома — будь то в Молдове, или в Украине, или в Беларуси и т.д.

Казалось бы, уж сколько лекций слушали — переслушали на своём студенческом — учительском веку... но не было ни одного занятия, на котором бы заскучали, не вступили бы в диалог с лектором — и на каждый вопрос получили исчерпывающий ответ специалиста. Очень важно, что каждый из преподавателей одновременно явился и носителем еврейской современной культуры — в первую очередь в образе мышления, в умении ненавязчиво, но убедительно преподнести свою позицию. Самой интересной и важной позицией явилась та, что история Холокоста — это не только списки кровавых злодеяний, но в первую очередь — истории людей, их труда и творчества, их любви и веры, чья жизнь в определённый момент была преступным образом оборвана.

Яд Вашем поразил уровнем организации музейного искусства и примерами использования музейной педагогики (Музей Холокоста, Детский Мемориал, Музей Израиля, Музей Герцля). Особенно важно это было для тех, чьё представление о музее ограничивалось несколькими стендами с фотографиями и витриной для экспонатов в маленьком тёмном помещении. Одной из задач, которые ставлю на ближайшее будущее — привлечение к иссле-

дованню Холокоста работников нашего молодого городского исторического Музея, а организация Мемориала Яд Вашем должна стать для них хорошим примером, и даже эталоном Музея.

Уже там, в Израиле, стало ясно, что на каждого из нас возлагается большая ответственность и миссия передачи нашим детям и коллегам Иерусалимского света, несущего познание не только еврейской трагедии, но и еврейской культуры, примеров значимости этого народа, а в некоторых случаях — даже его исключительности!

Особое спасибо за методические материалы, предложенные нам для дальнейшей работы с детьми, тем более что большая часть их — на румынском

языке, что очень важно для нашего двуязычного русско-румынского Лицея.

Меня удивило, с какой радостью приняли у меня работники Архива Яд Вашем предложенные им видеозаписи интервью со свидетелями расстрелов евреев в молдавских сёлах Бравича и Онишкань, снятые учениками во время экспедиций. Буду рекомендовать всем своим коллегам без стеснения направлять свои материалы в Яд Вашем. Ведь именно из истории незаметных местечек складывается история грандиозных событий.

Светлана Ванютина,
учитель истории и гражданского воспитания
Лицей им. Михаила Садовяну г. Кэлэрашь Р., Молдова

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ СЕМІНАР З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ В МЕМОРІАЛІ ШОА

19–24 грудня в Парижі відбувся науково-методичний семінар з історії Другої світової війни та історії Голокосту в Європі, організований Українським центром вивчення історії Голокосту разом з Меморіалом Шоа (Франція). Учасники семінару поділилися своїми думками та враженнями. Пропонуємо ознайомитись з деякими з них.

* * *

Французька сторона представила українським гостям дуже потужну програму. І слід сказати, що ухил у бік академічних досліджень відразу кидався в око. У форматі лекцій представляли свої дослідження співпрацівники самого Меморіалу Шоа, французьких університетів та дослідних установ. Традиційно для сучасних студій французькі дослідники не обмежились проблематикою Голокосту. Лекційна програма, доповнена тематичними екскурсіями, представляла максимально широкий контекст, який хронологічно охоплював все ХХ — початок ХХІ ст., географічно — виходив за межі Європи, висвітлюючи ті чи інші події в Африці, Азії.

Перший день семінару було представлено обговоренню ідеологічних засад масового насильства. Зрозуміло, основна увага була приділена ідеології нацизму та антисемітизму в Третьюму Райху. Але так само обговорювалось зародження сучасного антисемітизму в Європі. Окремо слід сказати про екскурсійну програму. У першу чергу — це огляд самого Меморіалу Шоа. Учасники мали можливість побачити потужну багатофункціональну установу. Місце пам'яті — двір меморіалу, де на стінах закарбовані імена французьких євреїв, які загинули під час Голокосту, та окрема зала пам'яті всередині.

Скульптурна композиція. Меморіал Дрансі

Вагончик для перевезення людей. Меморіал Дрансі

Великий штат дослідників, власний науковий журнал, добре впорядкований архів (в якому є чимало інформації щодо українських євреїв, які свого часу опинилися у Франції, полишивши Харків, Одесу та ін. міста). Цікава експозиція (звичайно, з традиційним для західних музеїв поєднанням артефактів з мультимедійними технологіями), стаціонарна базова частина якої постійно доповнюється новими виставками. Одним з таких оновлень, стала окремо представлена групі експозиція щодо геноциду африканського народу гереро (1904–1908 рр.). Події, які буклет до виставки називав першим геноцидом ХХ ст.

Окремий день семінару було призначено екскурсії до колишнього транзитного табору в Дрансі (поза межами Парижу). Учасники змогли відвідати музей у містечку, оглянути меморіал, а також зустрітись з Іветт Леві — енергійною і життєрадісною жінкою, яка дитиною пережила жахиття Аушвіцу. Її розповідь про зустріч з мамою, після повернення з концтабору, певно, могла б розчулити кожного. Серед програми інших лекційних днів мабуть слід було б сказати про виступ класика — Н. Верта, про репресії доби сталінізму. Але для мене найцікавішими стали виступи Лорена Жолі (Laurent Joly) про колаборацію режиму Віші в по-

діях Голокосту; Валері Познер — про відображення теми Голокосту в радянському кіно... Не менше, запам'яталась розповідь журналіста Лорана Жесліна (Laurent Geslin) з видання «Courrier des Balkans» про події в Сребрениці. Семінар підсумував круглий стіл, де українські учасники разом з представниками Меморіалу Шоа змогли продискутувати висвітлені проблеми, розповісти про проблеми у викладанні проблематики Голокосту в Україні, обговорити подальші контакти.

*Артем Харченко, канд. іст. наук,
доцент каф. політичної історії НТУ «ХПІ»,
Центр дослідження міжетнічних
відносин Східної Європи
Повний текст див. Historians.in.ua*

* * *

Заняття були різноманітної форми, зокрема проводилися лекції, практикуми, екскурсії. Кожна з зазначених форм проведення заняття була досить цікавою і пізнавальною, у кінці кожної лекції ми мали можливість задати запитання лектору і отримували розгорнуті відповіді.

Ми мали можливість прослухати лекції не лише вчителів та викладачів, а й різноманітних дослідників, журналістів. Які намагалися розкрити окремі теми з різної точки зору. Кожна з лекцій була як цікавою так і пізнавальною, але найбільше мені сподобалися лекції Лаурента Джолі «Режим Віші, нацистка Німеччина та євреї»; зустріч з Івет Леві; Валері Познер «Відображення теми Голокосту у Радянському кіно»; Флорент Пітон «Геноцид тутсі в Руанді»; Лаурент Геслі «Події в Сребрениці». Також протягом семінару ми мали можливість відвідати різноманітні виставки в Меморіалі Шоа. Це такі, як експонати з приводу геноциду євреїв у період Віші, геноцид племені гереру. Під час цих екскурсій ми могли побачити як співпрацюють музеї та вчителі, викладачі в Парижі.

*Моторіна Наталія Вікторівна,
учитель історії м. Сміла, Черкаська обл.*

* * *

На зустрічі із Тімоті Снайдером у Києві, коли проводилася презентація його книги «Криваві війни», мені запам'яталися його слова: Не можна розглядати історію окремої країни тільки через призму внутрішньо національного бачення. Цей вислів відомого американського вченого пригадався, коли замислювалася над тим, що відбувалося на Паризькому семінарі. Ми почули багато нового і важливого для загального уявлення про Голокост на теренах Європи і відразу помітили відмінності між тим, що відбувалося в роки Другої світової війни у Франції і в Україні. У першому виступі-вітальному слові Бруно Бойер наголосив нам на тому, що сьогодні відбувається маніпуляція історичними фактами і меморіал Шоа ставить перед собою два провідних завдання: 1. Вшанування пам'яті. 2. Освітньо-інформаційна діяльність. Нам пропонували побачити свою модель, не заперечуючи й інші.

Важливо, що Голокост розглядається в меморіалі Шоа в порівнянні з іншими геноцидами у світовій історії. Це дозволило отримати нові знання: про геноцид у Намібії, Руанді та події в Сребрениці. До речі, лекція про геноцид тутсі в Руанді сподобалася найбільше, запам'яталася структурованим аналітичним викладом, завдяки чому ми отрима-

ли не лише уявлення, а й ясніше зрозуміли причини цього геноциду, його наслідки і отримали науковий аналіз подій, які при цьому відбувалися. Добре, що семінар був наповнений не лише лекціями, а й екскурсіями по меморіалах Шоа і Дрансі. Це суттєво доповнило наші загальні уявлення про Голокост у Франції та інші геноциди у світовій історії, особливості та відповідну позицію щодо висвітлення цих трагічних подій ХХ століття. На це наголошувалося й у відповідних лекціях і ми мали можливість дізнатися про єврейське життя у Франції до і під час Голокосту та режим Віші, а також послухати розповідь із уст людини, яка пережила Аушвіц. Надалі це нам згодиться для порівняльного аналізу історичних подій Голокосту у Франції та в Україні та при висвітленні цих подій у курсі всесвітньої історії вчителями, які були учасниками семінару.

Це фактично був погляд збоку, але те, що в лекціях стосувалося України, викликало в нас суперечливі судження та певний спротив... Крім цього, ми помітили застарілі й стереотипні судження про геноцид ромів, про націоналістичні угруповання в Україні, окремі постулати з яких були недостатньо аргументовані і навіть далекі від аналітичних оцінок українських істориків. Проте і це носило в собі певний позитив: ми мусили швидко знаходити контраргументи, що спонукало нас до думки, що зустрічі французьких та українських істориків-науковців мають стати частішими, щоб змінити уявлення про нашу країну, її історію та наші напрацювання за даною тематикою.

Якщо порівняти семінар у Яд Вашем (Ізраїль) і Меморіалі Шоа (Франція), то в Єрусалимі ми побачили набагато вищий рівень викладу як історії антисемітизму, так і фактів Голокосту загалом. Ми там мислили, брали участь у діалогах, засвоювали практичні моменти і презентували свої розробки, висловлювали пропозиції, а, отже, активніше працювали. У Парижі виклад був лекційний і певною мірою суб'єктивний, без тої глибини, яку ми побачили в Яд Вашем.

*Іраїда Майданець,
м. Луцьк*

* * *

Загалом, всі закордонні семінари, у яких я брав участь завдяки УЦВІГ відрізняються один від одного, мають свою специфіку та особливість. Порівнюючи з подібними форумами в Єрусалимі, Берліні, Варшаві, семінар у Парижі був, напевне, найбільш академічним, і, разом з тим, найбільш сухим. Програма, побудована на лекціях та екскурсіях, не передбачала практичної роботи самих учасників — того, що було, наприклад, в Ізраїлі та Німеччині (вирішення різноманітних дилем учасниками групи під час практикумів), не було можливості продемонструвати апробацію власних досліджень. Тому деякою мірою це впливало на інтерактивність лекторів та слухачів.

*Роман Михальчук,
к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії,
Рівненський державний гуманітарний університет*

* * *

Попри назву, семінар все ж менше стосувався досвіду викладання історії Голокосту у французьких навчальних закладах чи методологічних рекомендацій у освітній площині. У більшій мірі в ході нього лектори із різних фран-

цузьких наукових інституцій представляли результати своїх досліджень перед, імовірно, незвичною для них аудиторією. Приємно, що частина із них супроводжували свої оповіді україномовними презентаціями. Лекції стосувалися історії антисемітизму та націонал-соціалістичного світогляду, різних аспектів здійснення Голокосту у Франції, а також єврейських погромів 1918–1920 рр., масового насилля часів сталінізму, геноцидів у Руанді та колишній Югославії (випадок у Сребрениці) тощо. Частина із піднятих тем безперечно були маловідомі для українського слухача, тому їх включення в лекційну програму семінару можна вважати досить вдалим кроком організаторів з Меморіалу Шоа. Природньо однак, що найжвавіші дискусії викликали лекції, які в тій чи іншій мірі торкалися українських сюжетів.

Важливим доповненням до лекційної програми стали екскурсії по Меморіалу Шоа та його філіалу в Дрансі. Це була чудова нагода побачити, яким чином тема Голокосту представлена в музейних експозиціях. Традиційно найбільше уваги приділяється жертвам — як тим, хто був вбитий, так і щасливцям, яким вдалося вижити. Примітно, що ці жертви не є анонімними. Їх можна побачити на фото та відео, почути їхні історії від екскурсоводів або прочитати/прослухати самому. Безумовно в цьому колосальна робота музейних співробітників. Засмучувало хіба те, що у вітчизняних музеях годі шукати подібну інформацію, зважаючи навіть на неспівмірно більшу чисельність людей, перемелених жорнами масового насилля ХХ ст.

Натомість дуже мало чого можна були дізнатись з музейних експозицій про винуватців Голокосту — нацистських злочинців та їхніх французьких колаборантів, — хоча, на мою думку, осягнути корені їхньої поведінки не менш важливо для розуміння тих трагічних подій. «Зрештою, моральна небезпека полягає зовсім не в тому, що хтось може стати жертвою. Вона полягає в тому, що хтось може стати винуватцем або пасивним спостерігачем» — вказує із цього приводу Тимоті Снайдер. Як влучно відзначив у своєму

Учасники семінару з п. Івет Леві

огляді один із учасників семінару Артем Харченко, загалом неможливо було не помітити своєрідного хвилювання, коли питання торкалися теми колаборації із нацистами у Франції. За словами одного із лекторів, за деревцями Праведників народів світу з Франції ховається ще цілий ліс невизнаних офіційно рятівників. Можна хіба додати, що за ними ховається не менше колаборантів і ще більше тих, хто залишився байдужим.

Підводячи своєрідний підсумок, хотілось би зазначити, що подібні поїздки і ознайомлення із ситуацією в інших державах у сфері дослідження, комеморації, музеєфікації та викладання історії Голокосту корисні не лише через поповнення власного багажу знань, а й стимулюють братися до змін в Україні. Вони безумовно будуть вдалимими, якщо враховувати позитивний досвід Заходу та, поряд із цим, не повторювати чужих помилок.

Андрій Усач,
історик та архівіст,
м. Львів

ВИСТАВКИ ЦЕНТРУ

ВИСТАВКА «ЄВРЕЙСЬКІ ДІТИ УКРАЇНИ — ЖЕРТВИ ГОЛОКОСТУ»

Під час екскурсії

З новим навчальним роком виставка «Єврейські діти України — жертви Голокосту» продовжила свою роботу. З 5 по 29 вересня виставка працювала в смт. Гоща Рівненської області. Як завжди, екскурсоводами стали учні Гощанської районної гімназії, на базі якої проходила виставка. Учитель-організатор — Людмила Верба. Відвідувачами виставки стали учні шкіл смт. Гощі, учителі та батьки.

7 жовтня 2016 року в гімназія № 17 м. Черкаси відбулось відкриття виставки Українського центру вивчення історії Голокосту «Єврейські діти України — жертви Голокосту». Перед відкриттям виставки в гімназії також відбулась учнівська конференція, присвячена 75-ій річниці трагедії Бабиного Яру. У конференції та відкритті виставки брали участь вчителі та учні старших класів гімназії та їх колеги із інших шкіл. На відкритті були присутні також представники міської влади, директор гімназії № 17 Дмитро Бунякін, директор Українського центру вивчення історії Голокосту д-р Анатолій Подольський.

Під час виставки

З 7 по 26 листопада 2016 року в с. Мішково-Погорілово Миколаївської області, у загальноосвітній санаторній школі-інтернаті I–III ступенів Миколаївської обласної ради працювала виставка «Єврейські діти України — жертви Голокосту».

Екскурсоводами виставки працювали учні 8–10 класів. Під час підготовки учні разом із вчителькою-кураторкою Ганною Гінкул також провели плідну пошукову роботу з питань Голокосту на Миколаївщині (за матеріалами обласного архіву) та смт. Воскресенське, яке знаходиться в безпосередній близькості з с. М.-Погорілово (за матеріалами пошуково-дослідницької роботи випускниці нашої школи Анастасії Дмитрівни Десятової).

Відкриття виставки

Результатом пошуків став додатковий стенд, присвячений історії Голокосту на Миколаївщині. За час роботи виставки відбулось 24 екскурсії, виставку відвідало 254 людини. Відвідувачі високо оцінили роботу екскурсоводів, їх підготовку та відданість непростій темі.

Остання цьогорічна виставка відбулась у смт. Доманівка, Миколаївської області, у Доманівській загальноосвітній школі I–III ступенів №2 Доманівської районної ради Миколаївської області, яка тривала з 28 листопада по 16 грудня 2016 року. Координатор — вчитель історії Пишна Л.С.

Один з моментів виставки

Екскурсоводами виступили учні 10–11 класів, які ретельно та відповідально готувалися до своєї роботи, відчуваючи важливість своєї місії: довго вивчали матеріал, провели плідну пошукову роботу з питань Голокосту на Миколаївщині та Доманівського району. Загалом, було проведено близько 20 екскурсій, виставку відвідало 250 чоловік: учні Доманівської ЗОШ I–III ступенів №2, Петро-Павлівської ЗОШ, Богданівської ЗОШ, учні-учасники районної олімпіади з історії, вчителі, батьки, підприємці, представники громади тощо.

Гості мали змогу залишити свої відгуки. Переважно, це були слова великої вдячності організаторам та екскурсоводам за можливість почути, побачити матеріали тої страшної сторінки історії людства та історії України, зокрема.

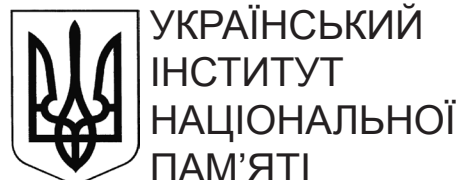
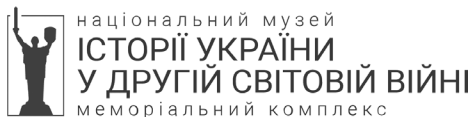
У цьому році виставка «Єврейські діти України — жертви Голокосту» завершила свою подорож містами та школами України. Успішною виставка стала завдяки невтомній роботі координатора п. Надії Колпаченко, тренера гідів п. Надії Уфимцевій та місцевим організаторам. Попереду новий рік і вже маємо на черзі 10 нових міст та шкіл.

НАУКОВІ ПОДІЇ

**НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ, КОМЕМОРАЦІЯ»
(4 жовтня 2016 р., м. Київ)**

Конференція відбулася з нагоди 75-ої річниці трагедії Бабиного Яру і стала результатом співпраці урядових органів, державних академічних установ, громадських інституцій та міжнародних організацій у справі гідного вшанування пам'яті жертв ромів, які загинули під час нацистської окупації.

До участі організатори запросили всіх, кого цікавить доля етнічних груп України в роки Другої світової війни, проблеми колективної історичної пам'яті, історії геноциду. Основними доповідачами стали громадські діячі, ромські активісти, науковці з України, Молдови, Польщі, Нідерландів. Конференція складалася з трьох послідовних сесій, зважаючи на розгляд історії геноциду ромів у трьох вимірах: історико-дослідницькому, просвітницькому та з позиції пам'яті про трагедію.

Важливим меседжем зустрічі стало твердження, що роми під час окупації України нацистами зазнавали винищення або гинули під час жорстоких, несумісних із життям умов. Однак історія геноциду цієї меншини протягом десятиліть залишалася забутою. Власне, один із учасників так і назвав конференцію: акт історичної справедливості.

Робочий момент сесії «Геноцид ромів України в освітньому просторі: формальні та неформальні освітні практики та їхня ефективність». Виступ модератора сесії М. Тягло

Михайло Тяглий, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, присвятив головну промову конференції стану вивченості переслідувань і вбивств ромів України під час Другої світової війни, а також аналізу як цього історичного явища, так і багатьох пов'язаних з ним аспектів сьогодення.

Наталія Зіневич, кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України виголосила промову «Нацистський геноцид ромів у спогадах ромських жінок України: джерелознавчий потенціал усних наративів». Вона, зокрема, розповіла про проект «Люди, які пережили Шоа» — саме в його рамках було зібрано 408 свідчень ромів, серед яких — 135 інтерв'ю, записаних у різних регіонах України. Наразі це найбільший масив джерел такого роду.

Від кандидатки історичних наук з Одещини Ірини Моторної учасники почули про депортацію румунських ромів у 1942–1944 роках до Трансністрії — «історичної прима-ри», яка стала для багатьох ромів місцем смерті від голоду,

Відкриття конференції. Виступ голови Українського інституту національної пам'яті к.і.н. В. В'ятровича

Сесія «Німецька та румунська політика щодо ромів: історико-дослідницькі аспекти. Джерельна база». Виступ к.і.н. Н. Зіневич.

холоду та інфекційних хвороб. Ромський культурний діяч та мовознавець Валерій Сухомлінов розповів про історію створення колись першого в Україні меморіалу на вшанування жертв нацистського геноциду ромів «Ромський віз» (який нарешті було встановлено в Бабиному Ярі 23 вересня 2016 р.). На підставі історичних документів було вперше відтворено хронологію втілення ідеї створення пам'ятника в 1990-х роках ромським товариством «Романіпе», представлені фото із родинного архіву, де задокументовано історію монумента.

Варто відзначити і участь ромської молоді в конференції. Так, Альона Казанська, студентка, громадська активістка, координаторка молодіжного напрямку чернігівської ГО «Романо дром», зазначила, що історична пам'ять як напрям діяльності все більше набуває популярності і значимості се-

ред молодих ромських активістів. Налагодити контакт між істориками, дослідниками та ромськими громадами, нести своє бачення висвітлення геноциду ромів серед сучасної молоді, досліджувати історію родин — ось що зокрема може запропонувати молоде покоління, аби допомогти винирнути трагічним історіям сімей з глибин забуття.

Представниця оргкомітету конференції, директорка Ромської програмної ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» Ольга Жмурко познайомила з ініціативами фонду з підтримки заходів з увічнення пам'яті жертв геноциду ромів. Вона підкреслила, що вшанування історичної пам'яті є основою для гуманізації суспільства, переосмислення себе і свого майбутнього для ромського етносу й української держави. Продовжилася конференція круглим столом і розглядом та ухваленням проекту резолюції. Його планують направити до Верховної Ради та Кабінету міністрів України. Заплановано видання збірки матеріалів конференції.

Окрім конференції, у Музеї історії України в Другій світовій війні, де відбувалася ця зустріч, було представлено виставку до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру «Смертельний шлях», на якій музейними засобами висвітлено геноцид ромів. Експозиція демонструє колосальні масштаби нацистського геноциду, спрямованого проти євреїв та ромів Європи, зокрема й України. Документальна частина розкриває антисемітську доктрину нацизму та механізми підготовки до широкомасштабних акцій у Бабиному Яру, їхній перебіг і спроби приховати сліди злочинів. Документальні розділи доповнюються художньо-образними композиціями «Коли руйнується світ» та «Розстріляний звук».

За матеріалами веб-порталу www.legalspace.org та Українського центру вивчення історії Голокосту

ПРОЕКТ РЕЗОЛЮЦІЇ
науково-практичної конференції
«ГЕНОЦИД РОМІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ВИВЧЕННЯ, ВИКЛАДАННЯ, КОМЕМОРАЦІЯ»
Національний музей історії України в Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
4 жовтня 2016 р., м. Київ

Верховній Раді України:

- Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформаційної політики;
- Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин;
- Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти;
- Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності.

Кабінету міністрів України:

- Міністерству освіти і науки України;
- Міністерству культури України;
- Міністерству закордонних справ України;
- Міністерству інформаційної політики України.

Ми, учасники науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація», підсумовуючи результати обговорень й напрацювань заходу, звертаємося до органів влади України з такими пропозиціями:

1. Постановою Верховної Ради України № 2085-IV від 8 жовтня 2004 року «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів» в Україні було встановлено так званий «Міжнародний день голокосту ромів» (щорічно 2 серпня). На переконання учасників конференції, така назва є некоректною та не сприяє гідному увічненню пам'яті жертв нацистського геноциду. Звертаємося до Верховної Ради України з закликом розглянути питання про перейменування цієї дати державного меморіального календаря. Пропонуємо замість вказаної назви використовувати назву «Міжнародний день пам'яті жертв геноциду ромів».

2. Вищезазначена постанова Верховної Ради України містить доручення «Кабінету Міністрів України разом з відповідними місцевими органами виконавчої влади визначити і здійснити заходи, спрямовані на вивчення масштабів, місць та кількості жертв гітлерівського етноциду ромів [...], на увічнення пам'яті депортованих і страчених представників цієї національної меншини, надання допомоги сім'ям постраждалих [...]». Однак, про здійснення цих заходів органами державної влади на сьогодні, за поодинокими винятками, невідомо. Просимо звернути увагу на необхідність виконання таких заходів та сприяти їх втіленню.
3. Прискорити, відповідно до п. 7 протокольного рішення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру від 17 березня 2016 р., процес вступу України до міжнародної організації International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA, Міжнародний альянс у справі збереження пам'яті про історію Голокосту шляхом дослідження та викладання цієї теми, www.holocaustremembrance.com). Членство в IHRA зробить можливим отримання українськими освітянами найсучасніших матеріалів, методик викладання теми Голокосту та геноциду ромів, а також їх участь у навчально-методичних семінарах, конференціях, стажуваннях у найвідоміших центрах з цієї проблематики, обмін досвідом з колегами з інших країн.
4. Створити реальну можливість для навчання цій темі в

шкільних курсах з історії України, всесвітньої історії та інших курсах суспільно-гуманітарного блоку, а також у вищих навчальних закладах. Сприяти розробці та поширенню факультативних та інших курсів з цієї проблематики. Сприяти відображенню цієї теми в експозиціях та освітньо-комунікативних проектах музейних інституцій. Долучати до цього процесу фахівців, академічні та освітянські організації, що мають досвід та професійно займаються цією проблематикою.

За дорученням учасників конференції,
ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ:

Михайло Тяглий, голова оргкомітету, науковий співробітник Українського центру вивчення історії Голокосту, відповідальний редактор наукового часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» (Київ, Україна);

Наталія Зіневич, к.і.н., с.н.с., Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ, Україна)

Володимир Сімперович, к.і.н., вчений секретар Національного музею історії України в Другій світовій війні (Київ, Україна)

Володимир Тилищак, к.і.н., заступник Голови Українського інституту національної пам'яті (Київ, Україна);

Ольга Жмурко, керівник Ромської програмної ініціативи, Міжнародний фонд «Відродження» (Київ, Україна).

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧИ БЕРЕМО МИ УРОКИ З ІСТОРІЇ? КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ ЯК ШЛЯХ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ» (Варшава, жовтень, 2016 р.)

З 27 по 30 жовтня 2016 року у Варшаві проходила Міжнародна конференція «Чи беремо ми уроки з історії? Культура пам'яті як шлях до європейського порозуміння». Головними організаторами зібрання є Міжнародний освітній центр у Дортмунді (Internationales Bildungs — und Begegnungswerk, IBB Dortmund) та товариство «Польсько-Німецька співпраця молоді» (Polsko-Niemiecka Współpraca Młodzieży, PNWM / Deutsch-Polnisches Jugendwerk, DPJW) з партнерами з інших країн. Організаційним партнером з боку України виступає Український центр вивчення історії Голокосту. Пропонуємо нашим читачам першу частину нотаток про міжнародну конференцію історика Ігоря Сердюка.

Конференція орієнтована передусім на молодих дослідників. Лист учасників нараховує понад 120 істориків, освітян, журналістів, музейників з Білорусі, Німеччини, Польщі, Росії, США та України. Захід покликаний звернути детальний погляд на складну історію ХХ століття (сталінізм, Друга світова війна, Голокост). Що ми в Україні знаємо про сучасну культуру пам'яті в Польщі та Німеччині, а також у Білорусі та Росії в пострадянський час? Яке суспільне значення має історична пам'ять сьогодні в цих країнах, які традиції та нові форми роботи в царині пам'яті?

Якщо точніше, то зібрання не є конференцією в її традиційному форматі, а, радше, має форму воркшопу, коли більшість учасників виступають у ролі активних слухачів. Іншою особливістю є ретельний добір спікерів за якого навіть обов'язкові вступні відкриваючі реляції носили науковий характер. Першою з таких була промова Петера Юнге-Вентрупа, директора Міжнародного освітнього центру в Дортмунді. Він ознайомив з діяльністю своєї організації, а також поділився мрією про «спільний

Сесія присвячена Україні.
А. Маркштедер, Я. Грицак, А. Подольський

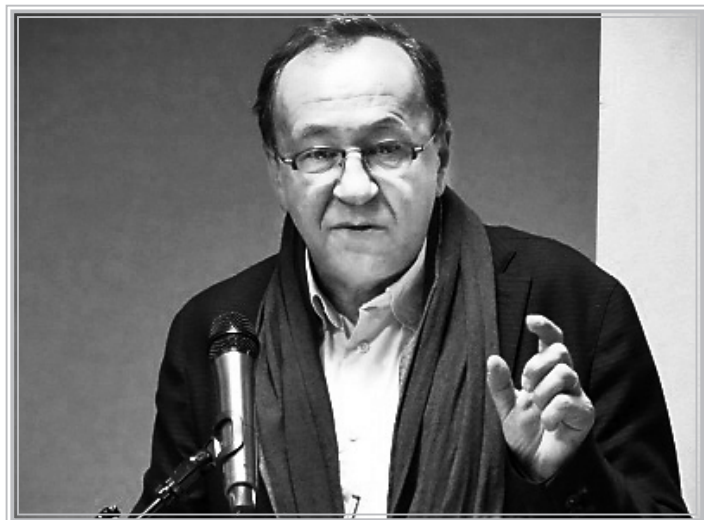
дім-Європу». Особливістю цього «дому» якраз має бути спільна пам'ять про Війну. Однак, така спільність стане

реальною тоді, коли будуть заповнені білі плями, про які не прийнято говорити. На думку Петера Юнге-Вентрупа, Польща (і Варшава зокрема) є найбільш підходящим місцем для подібних конференцій. Саме на Польщу прийшов перший удар Другої світової, саме Польща була повністю знищена, але це знищення пов'язане й з іншими країнами Пактом Молотова — Ріббентропа. Варшава — це велика спільна драма варшавського гетто і знищених у Трєблінці, це велика трагедія повністю знищеного міста, але, разом з тим і повністю відбудованого спільною працею. Пам'ять і пам'яті про ці трагедії ставлять багато питань, з яких виходять інші питання, як то «Де ми зараз знаходимось у сенсі взаєморозуміння?», або ж «Чи закінчується Європа на східному кордоні Польщі?».

Директор товариства «Польсько-Німецька співпраця молоді» Павел Морас більше сконцентрувався на діяльності своєї організації. Важливо, що вона має істотний стосунок і до України, оскільки в діалозі між польською та німецькою молоддю важлива й третя сторона, котрою часто виступають саме українці. Знову ж таки йшлося й про місце діалогу, адже Варшава просто таки сповнена символами важких сторінок німецько-польських відносин, котрі необхідно осмислювати. До досягнень свого товариства Павел Морас зарахував зокрема те, що сьогодні молоді німці й поляки можуть перебувати в одній аудиторії і говорити про минуле, у тому числі й дуже трагічне. Вочевидь таке близьке перебування і розмова не є такими вже простими речами, адже про них згадав і посол Німеччини в Польщі Рольф Нікель (Rolf Nickel). Його вітання почалося з розповіді, як напередодні йому — представникові нащадків «народу-злочинця» потиснув руку 80-річний колишній в'язень концтабору Аушвіц. Посол наголосив на тому, що пам'ять зовсім не рівнозначна тому, що відбувалося «насправді», а тому щоб зрозуміти один одного ми повинні говорити.

Про те, як саме відбувається розмова про пам'ять, йшлося у великій доповіді д-р Роберта Траба (Robert Traba) — директора Центра історичних досліджень у Берліні Польської академії наук. Професор Траба вийшов за рамки заявленої теми: «Розвиток польської культури пам'яті після 1982 року (традиції, тенденції, суперечки)». Уже на початку він поділився відчуттям того, що «пам'ять» (як слово чи явище) часто недоречно використовується істориками та політиками. Зокрема, останні користуються нею як фігювим

Д-р Роберт Траба (Robert Traba)

листом, котрим прикривають те, про що насправді не хочуть говорити. Відтак, коли у 2015 році Європа відзначала річницю закінчення Другої світової війни, то кожна країна особно святкувала свою, власну перемогу, або ж свою, власну поразку, а не припинення загальної трагедії.

З іншого боку чи можлива спільна пам'ять у міжнародному вимірі, адже тут має йтися про багато пам'ятей? Роберт Траба тут покликається на Алеїду Ассман (Aleida Assmann), котра говорить, що нам потрібна діалогічна пам'ять. Але для цього ми повинні відмовитися від концентрації на собі, інакше наша пам'ять буде нам важливіша ніж пам'ять співрозмовника.

Професор Траба також подав власну візію розвитку сучасної політики пам'яті в Польщі, коріння котрої він виводить з початку 1980-х років, з'явилася можливість говорити про раніше табуйовані теми. Доповідач навів приклади знакових доповідей чи засадничих статей, зокрема й таких, що стосувалися тем не надто зручних для самих поляків. Так, у 1993 р. з'явився перша помітна польська стаття про депортацію німців з Мазурів. З іншого боку на трансформації пам'яті могли впливати й спонтанні події. На думку Роберта Траба, катастрофа під Смоленськом (поряд з фільмом) актуалізувала Катинь як місце пам'яті. Це дає підстави замислитися про роль катастроф у просуванні певного способу історичного мислення.

У доповіді багато говорилося про польсько-німецький діалог пам'ятей, котрий дуже ускладнений вже через семантичні розходження, адже важливі поняття викликають різні асоціації. Мовляв, для німців «окупація» проходила мирно, а Польщу — знищила, або ж унаслідок «поділів» Німеччина залишилася існувати (нехай і у двох частинах), а Річ Посполита — припинила існування. З іншого боку є поняття (у тому числі й негативні) котрі викликають спільні емоції — «бомбардування», «вигнання», «втрачені території». Вони і можуть бути основою для спільної історії.

У підсумку Роберт Траба зазначив, що Польща уповні не справилася з переосмисленням минулого та відповідними викликами. Однак, світло в кінці тунелю є, це — спільний польсько-німецький підручник історії. Так, не посібник, а саме повноцінний підручник, котрий працює в школах. У цьому контексті польсько-німецький діалог почався з удачі. Як метафорично зауважив доповідач, вдалому розвитку подій після відомого звернення польських єпископів до німецьких «колег» можливо допоміг сам Дух Святий. Так само Віллі Брант ще не знав, чого він доб'ється схиливши коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському гетто.

В обговоренні, з поміж іншого, прогнозовано прозвучало запитання про Єдвабне (артикульоване німецькою мовою). Також йшлося про афірмативну і критичну пам'яті, й про те чи не помилилася Польща, коли вибрала саме критичний варіант.

У відповідях Роберт Траба апелював до того, що в Європі немає іншої такої країни як Польща, котра б так критично віднеслась до свого ставлення до євреїв. Його міркування торкнулися й обговорення довкола фільму «Волинь» і самої цієї проблеми. Тут професор був більш категоричним, мовляв не треба шукати виправдань на кшталт «це комунізм винен у тому, що я став алкоголіком». Необхідно звільнити національні наративи країн колишнього соцтабору від радянськості. Також треба го-

ворити, цього не можна було робити 40 років тому, зараз не можна втрачати час на напівправду.

Завершальна частина першого робочого дня передбачала презентації практичних напрацювань двох конкретних проектів дотичних до політики пам'яті. Д-р Павел Укельський (Paweł Ukielski) розповів про Музей Варшавського повстання і його вплив на комеморацію. Музей вирізняється з поміж інших своєю наративною частиною, а для його діяльності засадничим є не експонат, а розповідь про історію, розповідь за допомогою інсталяцій, фото, відео, звуків і т.д. Такого музею в країні раніше не було.

Сам процес створення музею виявився унікальним. Була проведена велика робота з громадськістю, а тому шикувалися цілі черги, вперше не для того, щоб щось взяти, а щоб віддати матеріали. Музей відкривався до ювілею (60 років) Варшавського повстання, але організатори прагнули, щоб ювілей не звівся до покладання вінків і промов. Вони хотіли через музейні засоби дати можливість розповісти свою власну історію кожному учасникові Варшавського повстання. У цьому контексті музей йде в розріз із звичними канонами музейної роботи. Незвичними виглядають і експозиції сформовані за участі науковців, сценографів, художників, айтішників. Завдяки цьому музей став місцем зустрічі поколінь, у котрому учасники Варшавського повстання не гості, а — господарі.

Інший презентований проект — центр «Карта» — незалежна організація, котра документує новітню історію Польщі та Центрально-Східної Європи. Проект виріс із самвидаву. Далі його учасники першими почали записувати усну історію Польщі, про яку раніше не говорили (репресії, ГУЛАГ). З 1988 р. вони переросли в громадську ініціативу, котра почала вимагати повернення пам'яті, але при цьому сконцентрувалися на долях конкретних людей. Сьогодні на ресурсах «Карти» зібрано понад 5 тисяч інтерв'ю, 290 тисяч фотографій та документів. За результатами діяльності, зокрема, було видано багато книг про польсько-українські відносини. Цікаво, що за заувагою Аліції Ванцеж-Глюза (*Alicja Wancierz-Gluza*), саме з їхніх матеріалів Войцех Смажовський дізнавався про Волинську трагедію. Але вони давали слово й українцям, котрі постраждали від поляків, чим наразилися на гостру критику в Польщі. Все ж українських голосів звучало менше. Показово, що причиною цього доповідачка назвала брак фінансування з українського боку попри попередні домовленості. Що до самого фільму, то, на думку Аліції Ванцеж-Глюзи, він з'явився невчасно. Цю проблему треба було обговорювати раніше. Сьогодні ж не варто чекати на урядові рішення. Краще говорити громадянам.

Другий день роботи конференції розпочався зі знайомством з особливостями політики пам'яті в Німеччині. Модератор панелі Ізолда Баумгертнер (*Isolde Baumgärtner*) доволі рішуче заявила, що німці є сьогодні є чемпіонами в подоланні минулого. Починаючи із 1970-х років їм довелося багато зробити, щоб перетворитися з «парій» на нормальних учасників світового співтовариства. Про досвід такого перетворення і йшлося в доповіді основного спікера німецького кейсу професора Гельмута Кьоніґа (*Helmut König*), котрий представляє Рейнсько-Вестфальський технічний університет Ахену (RWTH Aachen). Замість епіграфу він процитував відомий вислів Теодора Адорно, що поезія після Аушвіца — варварство (в Адорно насправді йшлося

про Освенцім — І.С.), але наголосив, мовляв, Адорно пізніше змінив свою думку. Доповідач розпочав із обговорення самого поняття «подолання минулого», котре свого часу було об'єктом критики, оскільки має насильницьку семантику, до того ж подолати минуле неможливо. Відтак, сьогодні це поняття втратило свою актуальність поступившись «культурі пам'яті». Гельмут Кьоніґ позиціонує себе як політичного філософа, а тому говорив про базові речі. Його доповідь концентрувалася довкола 5 моментів.

1. Що таке пам'ять і що таке спогади? Тут особливо наголошувалося на взаємовпливах пам'яті і моральної ідентичності, а також про суперечку пам'яті та гордості, у котрій остання зазвичай бере гору.
2. Чи треба державам пам'ятати, як та скільки? Пам'ятати треба, однак держави хочуть згадувати великі події та уникають спогадів про сором. Однак важкі питання треба «розробляти/пропрацьовувати», так ми приходимо до культури пам'яті.
3. Як держава взаємодіє зі своїм історичним тягарем? Від античності й до Першої світової війни діяв принцип амнезії та амністії. Тезу «амністія — мати миру» Гельмут Кьоніґ ілюстрував прикладами Вестфальського миру та Віденського конгресу. Цей принцип уперше був порушений при укладанні Версальського договору (де прямо йшлося про вину) й утвердився після Другої світової війни. Тепер держави повинні пам'ятати.
4. Що краще — забути чи пам'ятати? Цей сюжет доповідач розкрив найбільш метафорично. Він говорив про пам'ять, як про алібі, котре, однак, не завжди спрацьовує. Зрештою, якщо ми цілеспрямовано хочемо щось забути, то спочатку маємо це щось добре пригадати, інакше забування перетвориться на брехню.
5. Якою була політика пам'яті ФРН? У її еволюції Гельмут Кьоніґ виділив кілька умовних етапів. Перший тривав одразу в повоєнні роки й характеризувався дебатами про розмір провини німців. Показово, що ініціаторами дебатів були німці-жертви нацизму, або ж ті, хто повернувся з імміграції (одну з перших скрипок тут зіграв Карл Ясперс). Наступний етап випав на 1950-ті роки, тоді на болючі теми вдягли покривало мовчання, а минуле спробували віддати минулому. У цей час на свої попередні професійні позиції масово поверталися колишні нацисти, говорити про нацистське минуле яких було не прийнято. Ситуація змінилася після осквернення синагоги в Кельні (1959 р.), котру розмалювали свастикою. Відтоді розпочалися серйозні дебати, публічні дискусії, у яких, однак, історики були майже на останніх ролях. Ця фаза стала можливою завдяки дистанції в часі. До обговорення підключилися студенти і молодь народжені після 1945 року. Точкою відліку наступного періоду стала знаменита промова Ріхарда фон Вайцеккера (1985 р.). Показово, що колись він захищав свого батька на Нюрнберзькому трибуналі, однак у березні 1985 року будучи Президентом він говорив про німецьке минуле як член ХДС, і те, що він говорив від імені своєї партії, на думку професора Кьоніґа, виявилось справжньою несподіванкою. Власне, після цієї промови почалася робота з пам'яттю про Голокост, або ж з пам'яттю НДР.

Завершальна частина доповіді була істотно змазана дедлайном. Безжальні модератори викроїли трохи часу на

запитання. З них особисто мені найбільше запам'яталось про ставлення доповідача до радянських пам'ятників на території Німеччини (переважно колишньої НДР). Доповідач відповів, що для нього вони є пам'ятниками «другого порядку». У них вже відсутній елемент пошанування, але вони нагадують про те, як це пошанування відбувалося раніше, або ж про те, що в історії Німеччини був період, коли таке пошанування відбувалося.

Наступною частиною німецького кейсу конференції була презентація двох практичних проектів роботи зі спільною пам'яттю. Йшлося про проект «По іншу сторону Аушвіца» Німецького федерального центру громадської освіти (*Bundeszentrale für Politische Bildung, bpb*) та діяльність Товариства польсько-німецької співпраці. Ці презентації носили оглядовий характер, тому детально на них зупинятися не буду.

Найважливішою складовою білоруського кейсу конференції, особисто для мене, стала доповідь Олексія Браточкіна (Аляксей Браточкін) «Культура пам'яті в Білорусі (1988–2016 рр.): від розколу до консенсусу». Умовною точкою відліку постання нової пострадянської пам'яті Білорусі є відкриття меморіального комплексу «Куропати» (1988 р.). Ця подія знаменувала початок першого періоду (1988–93 рр.), котрий характеризувався спробами деколонізації (за П'єром Нора) пам'яті. У ці роки в публічному і науковому просторі з'являється термін «геноцид», відбуваються перші практики реабілітації, виникає національний дискурс та специфічний релігійний дискурс «покаяння». Однак такі процеси істотно спрощувала політика, яка врешті звела пам'ять до ритуальних фраз.

У 1994 році до влади прийшов Олександр Лукашенко. Він почав відновлювати колективну гідність білоруського суспільства на основі радянського дискурсу. Врешті, така колективна гідність з'явилася, однак індивідуальна пропала. З 1994 по 2003 рік влада всіляко консолідує авторитарний режим, змінює свята, формує нові шкільні підручники. У них вихолощуються теми «розкручені» в попередній період, як то ВКЛ чи сталінізм.

З 2003 р. в Білорусі настає новий період політики пам'яті. Режим почав використовувати нові стратегії, наприклад, вибірково присвоєння риторики політичних опонентів, а також перекодування радянських місць пам'яті. Як приклад такого перекодування Олексій Браточкін зга-

дав меморіал «Лінія Сталіна», створений ветеранами війни в Афганістані. У цей період до шкільних підручників повертається ВКЛ та сталінізм, однак, із відповідною цензурою. Останнє явище розглядається з тієї точки зору, що сталінська модернізація перемогла ГУЛАГ. Такі підходи є складовими нового проекту конструювання власного минулого, для котрого вже не характерна ностальгія за радянським часом. Сучасна Білорусі присвоює радянські місця пам'яті та пристосовує наратив до нових умов (напр. говориться, що в Другій світовій війні перемогли білоруси, без наголосу на їх радянськості). Так само використовуються міфи націоналізовані ще в радянський період, як то трапилося з партизанським рухом. Відтак, сьогодні сформований офіційний дискурс пам'яті, ґрунтований на радянському наративі з новим наповненням. Є також альтернативний дискурс опозиційних політичних партій, для котрого характерна увага до негативу сталінізму, аварії на ЧАЕС, тощо. Цей дискурс використовує патріархальну версію національної історії — вона зовсім позбавлена жінок. У цьому сенсі офіційний і опозиційний дискурси зближуються, ба, їх більше об'єднує ніж розділяє — патріархальність, гомофобія, консерватизм, небажання брати на себе відповідальність.

Доповідь, насичена багатьма цікавими конкретними прикладами, спровокувала й конкретні запитання. Наприклад, одне з них стосувалося відомого мему «Спасибо деду за победу» із зображенням князя Костянтина Острозького. На це Олексій Браточкін відповів, що сьогодні історія ВКЛ це те місце, де відбулося зближення опозиції і влади, цензура є, але вона стосується тільки найбільш політизованих і дражливих моментів, зокрема і битви під Оршею.

Аудиторну частину другого дня конференції завершили презентації двох білоруських проектів. Перший з них — «Історична майстерня імені Леоніда Левіна» — презентував д-р Олександр Долговський. Другий проект — «Білоруський архів усної історії» — стосується усної історії в Білорусі. За висловом його координатора Андрія Мостики, білоруська офіційна наука зовсім не визнає oral history. Академічна спільнота вважає подібні дослідження міфами та оповідками, це ще більше актуалізує громадські наукові ініціативи.

*Ігор Сердюк, історик
Джерело: historians.in.ua*

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «МАСОВЕ НАСИЛЬСТВО ТА ГЕНОЦИДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1930–1940-Х РОКАХ» (Харків, грудень, 2016 р.)

1–2 грудня 2016 р. в приміщенні Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна відбулась міжнародна наукова конференція «Масове насильство та геноциди на українських землях у 1930–1940-х роках». Її організатором став Центр дослідження міжетнічних відносин Східної Європи за підтримки ініціативи «Українсько-єврейська зустріч».

Конференція розпочалась зі вступної лекції Юрія Радченка «Буковинський курінь та вбивства євреїв у Бабиному Яру восени 1941 року». Послугуючись різними джерелами, лектор озвучив версію, що під час масового вбивства в Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р. в місті була присутня одна сотня Буковинського куреня з хором, які до цього брали участь у похороні членів Проводу ОУН(м) Омеляна

Сеника та Миколи Сціборського в Житомирі. Решта учасників Буковинського куреня прибули до Києва вже пізніше — у жовтні 1941 р. Ця теза, звісно, потребує верифікації та пошуку додаткових джерел. Однак хотілось би звернути увагу і на той факт, що й поза Буковинським куренем, у Києві під час масового вбивства в Бабиному Яру вже перебувала значна група членів ОУН(м). Перші із них

Юрій Радченко

з'явилися у місті вже 19 вересня 1941 р. У післявоєнних спогадах деякі із них заперечували навіть те, що чули, яка доля спіткала в той час київських євреїв. Примітно також, що чимало членів ОУН(м) залишилися на службі в поліцейських структурах Києва, у тому числі на командних посадах, і після масового вбивства в Бабиному Яру. Деталі їх перебування на поліцейській службі та (не)причетності до нацистського насилля в 1941–1943 рр. ще потребують скрупульозного дослідження.

Доповіді були розділені на шість тематичних блоків. Попри зазначені в назві конференції хронологічні рамки, вони фактично охопили більший період 1920–1950-х рр. і стосувалися широкого діапазону масового насилля, що відбувалося тоді на території України, включно із Голодомором, Великим терором, Голокостом, геноцидом ромів, післявоєнними депортаціями кримських татар та українців Лемківщини, репресіями супроти УГКЦ тощо.

Серед обговорюваних питань були і проблеми пам'яті про травматичні події минулого, репрезентації історичного досвіду за допомогою художнього слова. Не минули учасники конференції і жіночого досвіду в часи екстремального насильства. Зокрема, йшлося про насильницькі практики радянської влади щодо репресованих у 1937–1938 рр. жінок, а також про гендерно обумовлене насильство в українському націоналістичному русі і повстанській армії

1940–1950-х років. Кожен блок закінчувався жвавими дискусіями, часто не менш змістовними, ніж самі доповіді.

Від переважної більшості вітчизняних конференцій ця відрізнялась у першу чергу наявністю запрошених експертів — Франка Грелки (Європейський університет Віадрина), Майкла Елмана (Амстердамський університет), Дітера Поля (Альпійсько-Адріатичний університет) та Ірини Старовойт (Львівський національний університет імені Івана Франка), коментарі яких були не лише по-фаховому влучними, але й корисними. Здебільшого вони мали характер методологічних рекомендацій, особливо цінних як для молодих науковців, так і для тих, які щойно розпочали вивчення обраних тем.

Так само організаторам вдалося підібрати надзвичайно потужний склад модераторів і доповідачів. Попри те, що конференція відбувалась у Харкові і на ній були представлені доповідачі із різних міст та країн, більше половини з них були все ж представниками вже відомих центрів вивчення «довгого ХХ століття» — Львова та Києва.

Формат роботи і нечисельний склад доповідачів (порівняно зі звичними для України багатолюдними науковими форумами) створили максимально сприятливу атмосферу для апробації результатів їхніх досліджень: на обговорення кожної доповіді відводилося не менше часу, аніж на її виглошення. Крім того, усі учасники конференції мали можливість слухати доповіді усіх інших, знайомлячись з науковими здобутками своїх колег. Продуктивним виявився міждисциплінарний підхід у організації заходу, де серед запрошених були не лише історики, а й філологи, економісти.

Конференція стала непересічною нагодою для багатьох науковців з різних куточків України і світу не лише артикулювати важливі теми в контексті вивчення насильницьких практик на українських землях у 1920–1950-х роках, але й окреслити можливі напрямки досліджень. Наприкінці конференції її учасники та учасниці запропонували теми для майбутніх зустрічей.

Захід був не лише майданчиком для презентації наукових проектів. Він посприяв особистому знайомству, налагодженню контактів для майбутньої співпраці і нових спільних проектів. Висловлюємо щире вдячність організаторам конференції за високий рівень її проведення, дружню і доброзичливу атмосферу. Сподіваємося, що вони продовжать практику подібних заходів, які є справжнім інтелектуальним святом для вчених.

*Андрій Усач, історик,
керівник Архіву Центру досліджень визвольного руху,
м.н.с. Національного музею-меморіалу «Тюрма на Лонцького»;*

*Марта Гавришко, історик,
м.н.с. Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України.*

Джерело: uamoderna.com

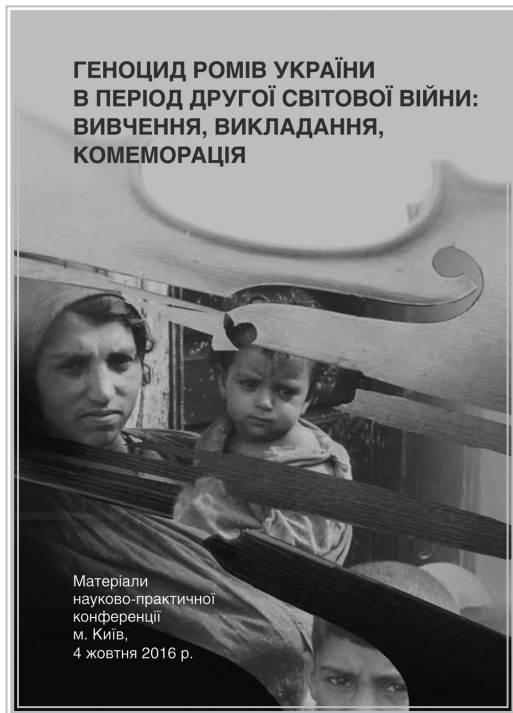
НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

Дімент, Майкл. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / За ред. Ш. Ягалома (Дімента). Пер. з англ. В. Бобров. — К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. — 200 с.

Ця книга — свідчення Міхаеля Дімента, єврея, уродженця волинського містечка Свинюхи (нині с. Привітне Локачинського району), про пережите ним під час Другої світової війни в рідному містечку та в гетто в Локачах, до якого невдовзі після початку німецької окупації переселили його громаду, про його втечу з гетто напередодні ліквідації та

поневір'яння протягом майже двох років теренами Волині в пошуках притулку, переховування в колишніх сусідів та друзів. Від першої особи читач дізнається про етапи нацистського «остаточного розв'язання єврейського питання» на Волині, сприйняття та вчинки щодо цього різних верств місцевого неєврейського населення, про стратегії виживання жертв та пошуки способів порятунку переслідуваними. Це проникливі та сповнені болю спогади людини, яку, як і кількадесят тисяч інших волинських євреїв, було перетворено на об'єкт знущання, пограбування, експлуатації та, зрештою, вбивства на тлі кривавої боротьби за встановлення расового панування або створення етнічно однорідного простору, що розгорталася у Волинському регіоні в 1941–1944 роках. Спогади видано за підтримки фундації «Українсько-єврейська зустріч» (UJE).

Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції, м. Київ, 4 жовтня 2016 р. — К.: Укр. центр вивчення історії Голокосту, 2016. — 230 с.

Видання містить матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація», яку було проведено в Києві 4 жовтня 2016 р. спільними зусиллями Українського центру вивчення історії Голокосту, Українського інституту національної пам'яті, Національного музею історії України в Другій світовій війні, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та німецького фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ). Конференція стала можливою в результаті співпраці урядових органів, державних академічних установ, громадських інституцій та міжнародних організацій у справі гідного вшанування пам'яті ромських жертв Бабиного Яру та багатьох інших ромських громад, які загинули під час війни та окупації. Видання розраховано на всіх, кого цікавить доля етнічних груп на теренах України в роки Другої світової війни, проблеми колективної пам'яті, історії геноциду.

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРУ

- Круглий стіл присвячений Міжнародному дню пам'яті жертв Голокосту.
- Проект з поширення освітніх матеріалів з протидії антисемітизму та ромофобії.
- Проект «Захистимо пам'ять».
- Міжнародна конференція «Чи беремо ми уроки з історії? Культура пам'яті як шлях до європейського порозуміння» Ч. 2 (Варшава, жовтень, 2016 р.)
- Методичні розробки.
- Новини бібліотеки Центру.
- Нові видання Центру.

Адреса редакції:

Український центр
вивчення історії Голокосту
вул. Кутузова, 8, кім. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30

Редакційна колегія:

Анатолій Подольський

Любов Кремінець

Дизайн, комп'ютерна верстка:

Руслан Руденко

Видруковано:

ПП «Реактив Принт»

Наклад: 700 примірників